

de Helling

NR 2 · ZOMER 2013 · € 9,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

VAKANTIE

de Helling

NR 2 · ZOMER 2013 · € 9,50 · kwartaalblad voor linkse politiek

VAKANTIE

de Helling 3 zomer 2013

Paradies Liebe, Oostenrijk 2012

De cineast Ulrich Seidl onderzoekt in deze film de complexe machtsverhoudingen waartoe toerisme kan leiden. De naar aandacht en liefde hunkerende vijftiger Teresa (Margarete Tiesel) gaat op strandvakantie naar Kenia. Voor ze het weet is ze omringd door jonge zwarte mannen op zoek naar een *sugar-mummy*. Ze verkopen spulletjes, excursies, en bovenal zichzelf. Dat dit geen 'ware liefde' is, mag duidelijk zijn, maar wie nu wie gebruikt, is in deze film minder helder. *Paradies Liebe* is het eerste deel van een trilogie. De beide andere delen zijn ook al te zien: *Paradies Glaube* en *Paradies Hoffnung*.

Omslag: *Albirds*,
Albert Hennipman 2013.

COLOFON

De Helling is een tijdschrift over politiek & cultuur
Jaargang 26 · nr 2 · zomer 2013

Losse nummers: € 9,50
Jaarabonnement: € 34,50
Jongerenabonnement (t/m 27): € 7,50
Gironummer: 6990899
t.n.v. tijdschrift de Helling.
Niet voor 1 januari opgezegde
abonnementen worden automatisch voor
één jaar verlengd.
ISSN 0922-0119

HOOFDREDACTIE Erica Meijers
REDACTIE
Iris van Domselaar
Bas Eickhout
Aetzel Griffioen
Yolande Jansen
Heleen de Jonge van Ellemeet
Marina Lacroix
Herman Meijer
Saskia Mens
Farid Tabarki
Rens van Tilburg

ONTWERP & BEELDREDACTIE
de Ruimte ontwerpers/Mark Schalken e.a.
DRUK Drukkerij Raddraaier
PAPIER 100 % recycled
UITGEVER Stichting Wetenschappelijk
Bureau GroenLinks

REDACTIEADRES
Postbus 8008, 3503 RA Utrecht
tel 030 239 99 07
dehelling@gmail.com
www.bureaudehelling.nl (> 'tijdschrift')

'Oost west thuis best' ⁴

Proloog – Patricia de Martelaere

Op vakantie ⁶

Inleiding op het thema – Erica Meijers

De toeristische blik ⁸

Interview met Jan Abbink – Herman Meijer en Erica Meijers

Dr. L. van Egeraat ¹²

De opkomst van de vakantie – Saskia Mens

Illegalen en vakantiegangers ¹⁴

Over de Oversteek van Hafid Bouazza – Ieme van der Poel

Barrières voor duurzaam toerisme ¹⁶

Over big business, gedrag en gewoonte – Peter Tom Jones, Vicky de Meyere en Els Keytsman

Transcendentiaal toerisme ²⁰

Iedereen altijd een reiziger – Lieven de Cauter

Wonen waar de zon altijd schijnt ²⁴

Altijd vakantie in Le Medi – Herman Meijer

Grenslandschappen ²⁶

De stelling van Amsterdam als attractie – Jan de Graaf en Robert Schütte

100% Europeaan ³¹

Verzamelwoede van een reiziger – Farid Tabarki

Zeeland: conserveren door innoveren ³⁴

Hoe houd je het mooi? – Geertje van der Krogt en Marten Wiersma

Welkom in Egypte ³⁶

Toerisme en revolutie – Leonhard de Paepe

Welk Griekenland willen we over 20 jaar? ³⁹

Interview met Kostas Loukeris – Erica Meijers

Toerisme als armoedebestrijding ⁴⁰

Liberia open voor vakantiegangers – Leo Platvoet

Mijn hoofd is op vakantie ⁴⁵

GroenLinks en het primaat van de politiek – Marius Ernsting

RUBRIEKEN

Column Menno Hurenkamp 11 Verder Lezen 32 Bureau de Helling 46

Proloog – door Patricia de Martelaere

*Wie op vakantie gaat, heeft
ook een vaste verblijfplaats.
De belangrijkste reden voor
een vakantie is niet de reis-
bestemming, maar het ver-
laten van het eigen huis.*

Een fragment uit het essay 'Thuis. Een
plaats om beu te worden', uit de bundel
Verrassingen, Meulenhoff, Amsterdam 1997.
Dit is het vijfde en laatste deel. De tekst van
het gehele essay is te vinden in de digitale
bibliotheek voor de Nederlandse letteren:
www.dbnl.org

‘Oost west, thuis best’

Shakespeare wist natuurlijk wel beter, en laat een personage in Henry V verkondigen: ‘Elk mens is het vrolijkst als hij ver van huis vertoeft.’

Tot het hebben van een huis behoort ook het geregeld verlaten daarvan, niet alleen dagelijks, voor een min of meer korte tijd (boodschappen, baan, bezoek), maar ook, systematisch, voor langere perioden. Tot het hebben van een huis behoort wezenlijk het met vakantie gaan. Zigeuners en nomaden gaan niet met vakantie.

Het recht op vakantie is, zoals het recht op arbeid, in werkelijkheid niet een recht maar een verplichting. Wie niet met vakantie gaat kan niet bewijzen dat hij ook zonder vaste woonplaats kan en bewijst dus dat hij niet zonder kan: hij blijft halsstarrig verder werken, knapt zijn huis op, onderhoudt zijn tuin.

Wie toch vertrekt vindt altijd wel een reden om met geestdrift en overtuiging te vertrekken: gezondheid, ontspanning, cultuur, zon en zee. De waarheid is dat mensen meestal niet met vakantie gaan om ergens – die specifieke plek – heen te gaan, maar om niet thuis te moeten blijven. Meestal weten ze zelf niet goed waarheen, dit jaar, ze zijn al overal geweest, niets is nog nieuw genoeg,

teveel verre oorden beginnen al op thuis te lijken. En wie overal thuis is, verveelt zich overal. Een echte vakantie moet exotisch zijn, ze moet de vertrouwdheid doorbreken zonder evenwel volledig ontredderend te worden. Men kan niet met vakantie gaan in een krot in de sloppenwijken van Bombay, maar wel in het Hilton daar recht tegenover. Een vakantie kan op twee manieren als vakantie mislukken. Soms valt een vakantie radicaal tegen: het eten was niet te eten, de kamers te klein en te heet, het strand onbereikbaar, de zee te koud. Dat is erg, vooral omdat het ook allemaal te duur was, maar dit soort mislukking biedt als voordeel dat het thuis, nadien, zoveel aangenamer wordt, omdat alles er veel beter is. De andere soort mislukking is erger: het is die van de vakantie die té zeer slaagt, zodat niemand nog naar huis wil.

De remedie tegen de eerste mislukking, wanneer die zich herhaaldelijk voordoet, is betrekkelijk eenvoudig: gewoon thuisblijven, of zich een wandelend huis aanschaffen – een caravan, een tent – , waarin het eigen bed en het eigen eten gewoon kunnen worden meegenomen.

De tweede soort mislukking – die van het verpletterende succes – leidt tot andere,

meer ingrijpende conclusies. Het eigen huis is klaarblijkelijk niet goed genoeg, er schort iets aan, het is niet in staat te zorgen voor een hartelijk onthaal. Verhuizen is een oplossing, of, wanneer dat niet kan, het bouwen van een tweede woonst, bij voorkeur op de plek waar het allemaal zoveel beter was: het buitenverblijf. Het buitenverblijf is het huis waarin men tegelijk thuis en weg moet zijn. Maar in het buitenverblijf herhaalt zich, des te schrijnender, de tragiek van het huis: na verloop van tijd wordt het een verplichte bestemming, een tweede verveling, een gewoonte, een corvee. Of het wordt stilaan en stilzwijgend verwaarloosd, minder vaak bezocht, aan derden verhuurd of verkocht. Het buitenverblijf is als de minnaar die, wanneer de vertrouwdheid toeneemt en de fascinatie verdwijnt, hetzij een tweede echtgenoot wordt, hetzij de bons krijgt.

Het droomhuis is de plaats die men nooit beu zou worden, het paradijs dat niet verandert in een *comme chez soi*. ‘Dromen zijn bedrog.’ Als er één spreekwoord is dat waar is, dan is het dit wel. Al is het niet zeker of er wel iets anders dan dromen zijn.

=

op vakantie

Redactioneel – door Erica Meijers

Voor Odysseus was het zwerven over de wereld een tocht met een doel: thuis komen. Soms was dat een lijdensweg, soms een genotvol verwijlen. Hij hield zijn hoofd erbij en werd tot icoon van de moderne tijd, doordat hij de mythische figuren en de demonen van de angst overwon. De hedendaagse vakantieganger lijkt op zoek naar het tegendeel: hij wil juist weg van huis en het kan hem niet mythisch en exotisch genoeg zijn. Zijn hoofd zet hij het liefst op nul: nadenken hoeft niet in de vakantie. En zo komt het dat de doorsnee toerist zich niet vastbindt en op de beslissende momenten ook geen was in zijn oren doet – zoals Odysseus dat deed om de fatale lokroep van de Sirenen te weerstaan – en al dan niet willens en wetens ten prooi valt aan alle verleidingen die een vakantiereis te bieden heeft.

De toeristenindustrie is de grootste *business* ter wereld. En ondanks de economische crisis in het Westen, is zij de snelst groeiende sector in de wereldeconomie. Er gaan miljarden om in het toerisme en het verschaft werk aan miljoenen. Al die activiteit legt een grote druk op het milieu: natuur wordt verwoest, water en energie wordt verspild en dan nog al die vliegkilometers....

Zowel de belangen als de verwachtingen zijn groot als het om de vakantie gaat. Maar de meeste mensen kunnen niet zonder vakantie, juist als de economie er slecht voor staat. Iedereen wil immers even ontsnappen aan de drukte, de stress en de zorgen. Alleen al de gedachte aan vakantie houdt ons op de been (en in het gareel).

Het liefst hadden we u in deze Helling het definitieve antwoord gegeven op de vraag: wat is er met de moderne mens gebeurd? Hoe kan het dat de sluwe, wakkere Odysseus een vadsige toerist geworden is, die voor alle verleidingen bezwijkt, maar toch niets weet en niets ziet? Misschien heeft u een idee. De Helling doet een voorzet door antwoord te zoeken op vragen als: is er verschil tussen de reiziger en de toerist? Is het waar dat toerisme bijdraagt aan een beter begrip tussen mensen wereldwijd door de ontmoeting met andere volken en culturen? Valt tegenwoordig niet alles, maar dan ook alles ten prooi aan de toeristische blik? Of, met andere woorden: is toerisme een ideologie geworden en een manier van zijn? Is toerisme kortom transcendentiaal geworden?

Daarnaast legt deze Helling verbanden tussen schijnbaar wezensvreemde onderwerpen als toerisme en illegale migratie, toerisme en militarisme en toerisme en armoede. Enkele toeristische regio's nemen we nader onder de loep. En natuurlijk komt de vraag naar groen of ecotoerisme aan bod. Want de groene toerist beschouwt zichzelf graag als een nazaat van Odysseus, die verrijkt en verlicht van zijn reizen terugkeert, zonder dat hij heeft toegegeven aan de verleiding van het grote consumeren en de daarbij behorende verwoestende milieueffecten. Maar overschat die rugzaktoerist in Azië of Afrika zichzelf niet? Er lijkt namelijk maar één remedie tegen de gevolgen van massatoerisme: blijf thuis! Zoek uw rust in een andere levensstijl en ontsnap uit het alledaagse op een buurtcamping in uw eigen stadspark of in een kunstproject als Refugio.

Maar ach, wie weerstaat de verleiding van de verre reis? De Odysseus in ons stuurt ons naar onbekende plekken en verre oorden, om eindelijk, langs al die omwegen, misschien ooit toch eens werkelijk thuis te komen. Waar gaat u deze zomer naartoe?

De toeristische blik

Hoe kijkt een toerist en wat ziet hij van de plek waar hij vakantie houdt? Reizen wordt vaak aangeprezen als een manier om een ontmoeting en zelfs een verzoening tussen culturen tot stand te brengen. Geldt dat ook voor toeristen? Een gesprek over de toeristische blik met een antropoloog.

Een groepje toeristen in het Afrikaanse Zanzibar praat met elkaar over hun vakantieoord: “Wat zijn ze hier langzaam”, “Ik vraag me af of de Afrikanen wel in staat zijn deze plek te runnen”, “Ze zouden nog wel wat van ons kunnen leren”, “Wat hebben ze een primitieve manier van leven”. Wat zien toeristen eigenlijk, wanneer ze hun exotische vakantiebestemming hebben bereikt? Worden diep ingesleten clichébeelden over andere culturen bevestigd, of is er een kans dat die door de ontmoeting met de lokale bewoners worden doorbroken?

Jan Abbink heeft veel onderzoek gedaan, vooral in de Hoorn van Afrika. Hij bezocht bijvoorbeeld de Suri in Ethiopië en schreef over hun ontmoetingen met toeristen. We treffen hem op zijn werkkamer in het Afrika studiecentrum in Leiden, waaraan hij is verbonden. Daarnaast is Abbink bijzonder hoogleraar voor ‘processen van etnisering en identiteitsvorming in Afrika’. Hij trekt een moeilijk gezicht wanneer we hem vragen of toerisme het begrip tussen culturen bevordert. Wat hem betreft is er niet eens sprake van een werkelijke ontmoeting tussen toeristen en lokale bewoners. Maar laten we bij het begin beginnen:

Wat is de toeristische blik?

Jan Abbink: “Reizen en naar andere gebieden gaan om een ander land te bekijken, een andere cultuur te bekijken is al sinds de Griekse en Romeinse Oudheid bekend. De reiziger maakt zich in de eerste plaats los van de eigen samenleving. En dan is er aantrekkingskracht van de bestemming: de architectuur, de mensen, de landschappen. Maar de blik of houding van de massatoerist heeft wel een eigen dynamiek, waar je je maar moeilijk van los kunt maken. Het houdt in: verdiep je niet teveel in de samenleving en de mensen die je bezoekt, want dat sticht alleen verwar-

ring en verhindert dat je je doel bereikt: genieten van de plek en het moment. Als je teveel betrokken raakt, kun je de oppervlakkige blik niet handhaven. Die verliest dan het exotische karakter dat nu net voor die authentieke ervaring zorgt die de toerist zoekt. De toerist vindt het kortom prachtig om mensen te zien met *lipplates*, platen in de onderlip van klei en schilderijen op hun lichaam (zoals de Suri) maar ze hebben totaal geen behoefte om de rituelen die ze zien te begrijpen. Het helpt natuurlijk dat het verblijf maar kort is, soms één of twee dagen, soms twee tot vier weken maximaal. Dat is ook te kort om je te kunnen verdiepen in een andere cultuur.”

“Behalve afstand houden is ook het terugkoppelen naar je eigen samenleving heel belangrijk. Je komt thuis met verhalen en foto’s. Zonder foto’s ben je er niet geweest. En die foto’s bevestigen een bepaald beeld. Niemand stelt vragen naar de *mise en scène* van zo’n foto, die wordt gewoon voor waar gehouden. Als je ergens naar toe gaat zonder kennis of voorbereiding, afgezien van wat sfeerartikelen van het reisbureau, dan kun je geen vragen stellen bij datgene wat je ziet. Je ziet alleen datgene wat het beeld dat je al had bevestigt. Je zou hopen dat toeristen op zijn minst bewust zijn van het feit dat ze niets weten en dus eigenlijk ook niets zien, als ze ergens zijn.”

Wat doet toerisme met de mensen die bezocht worden?

“Die ontwikkelen in het gunstigste geval een sterker cultureel zelfbewustzijn. Er ontstaat een theateraal effect: bepaalde elementen uit de eigen cultuur worden op een manier vorm gegeven die voor toeristen aantrekkelijk is. Het wordt een show, de eigen cultuur wordt een product. Wanneer mensen zich daarvan bewust zijn en de show kunnen scheiden van hun werkelijke cultuur, gaat het goed en kan men zelfs profiteren. Een bekend voorbeeld is het volk van de Dogon. Zij richten een soort façade op voor toeristen; ze weten dat het niet echt is en iedereen erkent dat ook. En daarnaast hebben ze, als de toeristen weg zijn in het laagseizoen, hun eigen rituelen. Die hangen natuurlijk wel samen met dat wat ze vertonen, maar hebben toch een heel andere betekenis en een andere opbouw. Vaker zorgt het feit dat de eigen cultuur een product wordt, voor verwarring. Er verandert iets, doordat mensen niet meer weten wat echt is. Je ontnemt ze

hiermee in feite de mogelijkheid eigen antwoorden te vinden op de moderniteit. Het wordt allemaal opgelegd door de massale komst van toeristen, vaak ondersteund door de regering die vreemde valuta binnen wil hebben. Je kunt het met kolonialisme vergelijken: er vindt een toe-eigening van de vreemde cultuur plaats door de toeristen. Je kunt je natuurlijk afvragen of dat zo erg is. Moeten die volken dan afgeschermd worden? Je kunt natuurlijke mooie verhalen houden over mondialisering, maar de dubieuze invloed van massatoerisme op bepaalde groepen is al vaak aangetoond. Om de komst van toerisme in goede banen te leiden moet er sprake zijn van evenwichtige sociale verhoudingen en niet teveel interne conflicten. En er is tijd nodig. Je kunt proberen de ontvangende groep te trainen in hoe zij toeristen tegemoet kunnen treden en hoe een bepaalde mate van begrip kan ontstaan. Maar de structuur van toerisme verhindert dat in grote mate.”

Welke rol speelt macht in deze ontmoeting? De toeristen hebben in ieder geval veel geld. Daar staat tegenover dat ze op onbekend

FOTO: PETER VALCKX

terrein zijn...

"Er is aan beide zijden macht: de toerist (Europeaan, Japanner, Chinees) is rijk, heeft technische spullen (teken van succes) en kan altijd weer weg. De Afrikaan kent de situatie en de sociale verhoudingen. Dat geeft hem een tijdelijke machtspositie, die hij zo goed mogelijk probeert uit te buiten. Bijvoorbeeld door zich te laten betalen voor foto's en andere diensten. Maar uiteindelijk is het machts spel ongelijk. Dat, in combinatie met de kortstondigheid van het contact, maakt een werkelijke ontmoeting bij voorbaat onmogelijk. Een culturele ontmoeting is een langdurig proces waarbij min of meer een basis van gelijkwaardigheid bestaat en waar de intentie bestaat om iets te leren van de ander, of op zijn minst om te begrijpen waarom die ander zo doet. Dat is hier niet aan de orde. Toerisme is geen culturele ontmoeting, het is een economische transactie."

Tussen toeristen en de mensen die zij bezoeken lijkt vooral sprake van een haat-liefde verhouding, waarbij de liefde vooral van economische aard is en de haat wordt ingegeven door de aantallen en het uniforme

gedrag van toeristen.

"Er bestaat een zogenaamde irritatie-index (opgesteld door C. Doxey), die in kaart brengt hoe mensen op toeristen reageren. Het eerste stadium is euforie, dan volgt apathie en scepsis, vervolgens irritatie en weerzin en tenslotte antagonisme. Tijd en massa is de stuwende factor: hoe meer mensen komen en hoe vaker, hoe sneller die index wordt doorlopen. Dat geldt niet alleen voor westerlingen in Afrika, ook ten opzichte van toeristen bij ons werkt het zo: debilisering hoort bij groepstoerisme. Wat dat betreft kun je het ook niet zomaar met kolonialisme vergelijken, al roept het die associatie in de Afrikaanse context wel op. Maar het gebeurt overal waar toeristen komen. Het behoort tot de eigen dynamiek van toerisme."

"In de film *Paradies Liebe* van de Oostenrijkse cineast Ulrich Seidl zie je hoe ingewikkeld de machtsverhouding tussen toeristen en lokale bewoners kan zijn. Oudere vrouwen, die hunkeren naar aandacht en liefde, ontmoeten jonge mannen, die geld willen verdienen voor hun gemeenschap. De hoofdpersoon van de film neemt de avances van die man-

nen aanvankelijk heel serieus. Je vraagt je af, 'hoe naïef kan je zijn?' Het is ook niet verwonderlijk dat Afrikaanse jongens die westerlingen zien als ongelooflijk naïeve mensen, eigenlijk als kinderen. Dat hoor ik steeds weer. De toeristen gedragen zich als kinderen."

Een opmerkelijke omkering. In koloniale tijden en nog lang daarna werden juist de Afrikanen door de westerlingen als kinderen gezien.

"De westerlingen zagen de Afrikanen als kinderen omdat ze niet over een ingewikkelde technologie beschikten, nu vinden de Afrikanen dat de westerlingen een gebrek aan emotionele vaardigheden en sociale intelligentie aan de dag leggen. Je kunt dit overigens doortrekken naar ontwikkelingshulp, daar wordt op dezelfde manier over gepraat: er wordt vooral geld gegeven en dan maar hopen dat het goed komt. Daaruit blijkt dat de hele ontmoeting tussen de donorlanden-wereld en de ontwikkelingswereld toch niet op de goede grondslagen is gevestigd."

Is er verschil tussen de reiziger en de toerist?

“Die is er zeker: de reiziger blijft langer, bereidt zich beter voor en zoekt bewust de interactie met de ander die hij bezoekt. Er zijn sympathieke voorbeelden van en het gebeurt al eeuwen. Maar na de reizigers volgen vaak de massatoeristen, met alle gevolgen van dien. Je hebt in Italië een kleinschalig bureau dat reizen organiseert in de voetsporen van de grote Italiaanse ontdekkingsreizigers in Noordoost Afrika. In 2003-2004 maakte Bruce Perry voor de BBC de serie *Tribe*. Hij verbleef een maand bij een bepaald, meestal onbekend volk, en probeerde echt contact te leggen. Het was een goede serie, maar het gevolg ervan was helaas een heleboel programma's met dezelfde formule, alleen goedkoper gemaakt, meer op sensatie en shockeren gericht. Het SBS programma *Groeten uit de rimboe* is daar een voorbeeld van: voorbereiding is taboe, de deelnemers mogen niets weten van de plek waar ze heen gaan, allemaal om de shock zo groot mogelijk te maken. De walgende reactie van de deelnemers over de plek waar ze beland zijn, wordt vervolgens uitgezonden. Je kunt het tv-toerisme noemen. Een echte ontmoeting wordt bewust vermeden, en daardoor bevestigt zo'n programma alleen maar vooroordelen en clichés.”

Kun je toerisme beschouwen als een isme, in de zin van een ideologie?

“Wel in de zin dat het dwingend is: je moet een toerist zijn, je moet meedoen. Wie thuisblijft is een loser. Je kunt stellen: de wereld is kleiner geworden, maar het ideaal van meer begrip tussen de volken dat daar ooit bij hoorde, heeft zich niet gerealiseerd. Hier en daar leidt toerisme wel tot individuele hulpprojecten en ontmoetingen, maar dat geldt niet voor het overgrote deel.”

Kan de politiek ertoe bijdragen dat toerisme wel tot een echte culturele ontmoeting leidt?

“Je zou een ethische code moeten ontwikkelen, vergelijkbaar met ethisch verantwoord ondernemen. Bijvoorbeeld om sekstoerisme te voorkomen. Je kunt een moreel appèl doen uit gaan naar reisbureaus, zodat die gedragscodes instellen en keurmerken en bij hun reizen een (verplichte) voorbereiding aanbieden. Dat geldt althans voor mensgericht toerisme. Strandtoerisme blijft vaak veel meer in een afgesloten enclave. Daar heb je eerder te maken met milieuschade

en dan heb je weer andere maatregelen nodig. Als beleidsmakers rondom toerisme moet je eigenlijk alle effecten meewegen, niet alleen de economische, maar ook de sociale, de culturele en de milieuaspecten. In Azië heeft Bhutan bijvoorbeeld het aantal toeristen dat het toelaat sterk beperkt. Gewoon omdat de samenleving niet meer aankan. Daarover zouden politieke partijen hier een debat kunnen starten.

“Je moet ook bedenken dat het vaak de buitenlandse touroperators en de regering zijn, die van toerisme profiteren. De lokale bevolking veel minder. Zij zijn oers, schoonmakers en krijgen fotogeld. Maar het grote geld gaat elders heen, terwijl de lokale bevolking wel de hoogste prijs betaalt: cultureel ontstaat verwarring, sociale ritmes raken verstoord en hun omgeving raakt vervuild.”

Wat is uw conclusie wat betreft toerisme in Afrika?

“Toerisme bevestigt doorgaans het beeld dat er al was van Afrika. Het benadrukt de wij-zij relatie: Afrikanen zijn arm en zielig en vreemd (maar toch gelukkiger dan wij). Er is natuurlijk altijd wel een kans dat de gemeenschappelijke menselijkheid wordt ontdekt. Maar dat gaat dan vaak gepaard met overdreven bewondering en met romantisering. Zo bestaat het idee dat Afrikanen zo'n harmonische relatie met de natuur hebben, omdat het lijkt of ze er dichter bij staan dan wij, maar vaak is dat helemaal niet het geval. De Masai bijvoorbeeld kampen met grondschaarste. Hun zo bewonderde lokale kennis van de natuur en de omgeving wordt helemaal niet gewaardeerd door de eigen regering: die jaagt de mensen van hun land en verkoopt het aan buitenlanders: ondernemingen uit China, India of Maleisië. Die vestigen vervolgens een monocultuur. Op de lange termijn moet dat wel tot een catastrofe leiden. Maar dit soort zaken zien toeristen niet. Het is hun niet aan te rekenen, maar de meeste dieperliggende conflicten ontgaan toeristen volkomen.”

=

Met dank aan Saskia Mens.

Citaten van de toeristen in Zanzibar: geciteerd in S. Gössling, 'Human-Environmental Relations with Tourism', *Annals of Tourism Research*, 29 (2), 2002, 539-556.

column door
Menno Hurenkamp

Vrij

Mensen verheugen zich op vakanties, maar ik krijg hartslag 240 bij het woord. Allereerst omdat vakanties debiel georganiseerd zijn. We doen nog altijd alsof onze kinderen de hele zomer aardappels moeten rooien. Daarom zijn we in juli en augustus volkomen van de kaart en bovendien gedwongen tegelijk met de baas op de blootcamping te staan. Om onduidelijke redenen – want er zijn dan geen aardappels – herhalen we deze onzin ook nog eens rond Kerst en Pasen.

We moeten dus wekenlang weg, en dat is ook nog eens zinloos. Een reis van een maand zakt net zo snel uit het geheugen als een reis van een week. En voor kinderen zijn vakanties helemaal knudde. Ze gaan dan niet naar de plek waar kinderen van bevoorrechte ouders leren normaal doen en waar kinderen van minder bevoorrechte ouders wat broodnodige taal en rekenen leren.

Kortom, kinderen moeten méér naar school. Twee weken in de zomer en een week in de winter is meer dan genoeg vrij. Vraag het ze zelf maar. De docenten die er als gevolg daarvan de brui aan geven zijn precies de lui die je kwijt moet in het onderwijs. En voor de grote mensen geldt dat onze productiviteit

danig toeneemt wanneer aan- en afwezigheid wat gelijkmatiger verdeeld wordt – zonder dat we harder hoeven te werken.

Dan de vraag waarom je eigenlijk op vakantie gaat. Ooit maakten de vakbonden zich druk om vakanties voor arbeiders, zodat ze zich zouden ontwikkelen in hun vrije tijd. Talen beheersen, diploma's halen, andere culturen leren kennen – vakantie zou helpen om op afstand van de dagelijkse sleur kennis te democratiseren. Dat is een beetje verloren geraakt.

Tegenwoordig is het motief van mensen die op reis gaan: ervaringen opdoen die je in je dagelijks leven niet hebt. Niet zozeer snapen wat er mooi is aan de Eiffeltoren of de Kilimanjaro maar het kreng beklommen hebben. Niet alleen voor het Alhambra staat een file, ook op de Mont Blanc. Weer een Lonely Planet in de kast.

Er is niet per se iets tegen die scoringsdrift. Maar wat hebben mens en milieu er aan wanneer we massaal ellenlang in vliegtuigen zitten op weg naar authentieke stinkende dorpjes met authentieke arme mensen die één paar kleren hebben en twintig ziektes? Witte mensen in verre landen hebben aan-

toonbaar nauwelijks contact met locals, ook niet (zeker niet) als ze er tussen wonen. Witte mensen komen terug met foto's, niet met vrienden. En de poen die ze uitgeven komt zelden daar terecht waar deze nodig is.

Op vakantie dicht bij huis blijven of daadwerkelijk iets leren moet daarom meer beloond worden. Het meest voor de hand ligt een stevige interventie in de BTW, afschaffen daarvan voor goede vakanties en flink verhogen voor slechte vakanties. Dat wil dus zeggen, vakantie in eigen land en echte culturele reizen dertig procent goedkoper dan dr. Livingstontje spelen in een Borneose ballenbak of drie weken volpension Alanya.

Wie dat belerend vindt en constateert dat dolce far niente zo weer een voorrecht voor de rijken wordt mist het punt. Wie niks wil doen, maar het strand om de hoek niet goed vindt, wie iets extravagants wil doen, maar daarvoor niet wil bloeden, die is nog bezig met zijn werk en hoe men daar beoordeeld wordt. Die moet er nodig eens uit.

=

Dr. L.

© Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid

Reizen is van alle tijden en vooral weggelegd voor de elite. Toerisme als massaverschijnsel doet zijn intrede in de jaren zestig van de twintigste eeuw. De opkomst van het verschijnsel 'vakantie' in Nederland heeft een naam: doctor L. van Egeraat.

Wie erover denkt om met kinderen naar de Belgische kust te gaan, zou ik ernstig willen waarschuwen, indien het kinderen van dertien, veertien jaar en ouder betreft. Al is het hier niet zo erg als aan de Italiaanse stranden, waar een meisje geen stap kan zetten zonder op een verschrikkelijke manier te worden lastig gevallen en erger, de talloze bars, dancings en andere gelegenheden aan de Belgische kust veroorzaken hier een sfeer en een mentaliteit die voor pubers weinig opwekkend zijn.

Dit zijn de serieuze, belerende woorden van een serieus man, Leo van Egeraat (1923-1991), beter bekend als doctor L. van Egeraat. Zijn naam is onlosmakelijk verbonden met de opkomst van het toerisme in Nederland in de jaren vijftig en zestig. De doctor was overal, hij schreef meer dan zestig reisgidsen, had een artikelenreeks in de *Margriet*, was te horen op de radio, te zien op tv, was betrokken bij de twee opleidingen voor toerisme en hij stond regelmatig in de krant. In 2001 werd zijn naam opgenomen in het *Biografisch Woordenboek van Nederland*, een niet geringe prestatie. Historicus Dirk Jan Wolffram noemt hem de 'godfather van het Nederlands toerisme', journalist Peter Brusse gebruikt de term 'volksopvoeder'.

Tijd, geld en auto's

Aan het eind van de negentiende eeuw wordt het woord 'toerisme' voor het eerst gebruikt. In die tijd kwam ook het eerste VVV-kantoor in Nederland (in Valkenburg). Het begrip 'vakantie' werd vastgelegd in de arbeidsvoor-

waarden in 1907. Dit betekende niet dat men en masse op vakantie ging. Het woord betekende met name 'vrij van werk'. In het vooroorlogse Europa waren het de rijke burgers die de badplaatsen bezochten. In Nederland waren die te vinden in Domburg, Zandvoort en, natuurlijk, Scheveningen. Na de Eerste Wereldoorlog en de Russische Revolutie gingen ook de arbeiders erop uit. Er werd gekampeerd en de jeugdherbergen werden in snel tempo opgericht. Dit was de periode van toerisme in eigen land. Gelijktijdig met het uitbreken van de Grote Depressie kwam de eerste bouwvakvakantie. Het duurde echter tot na de Tweede Wereldoorlog voordat de zaterdag een vrije dag werd. Een direct gevolg van de oorlog was dat veel spoorwegen waren vernietigd. Hierdoor werden busreizen populair. In 1954 ging 41 procent van de Nederlanders met vakantie. Twee jaar later had een meerderheid van de werknemers recht op vijftien dagen vakantie. Men kreeg steeds meer tijd en geld. En vanaf de jaren zestig werd men werd dankzij de auto (en later het vliegtuig) steeds mobieler. Deze drie factoren leidden tot de opkomst van het massatoerisme.

Pas in de jaren zestig en zeventig werd echt gesproken van massatoerisme, maar in de jaren vijftig werd de opkomst ervan al voorbereid. Doctor L. van Egeraat is de belichaming van deze ontwikkeling in Nederland. Begin jaren vijftig is hij dertig en vertrekt in opdracht van de UNESCO voor enkele jaren naar Italië. Hij leert het land goed kennen, wat hem na terugkomst de status van 'Italië-specialist' oplevert. Hij wordt veel gevraagd voor lezingen. Zijn belangstelling beperkt zich niet tot Italië, zoals blijkt uit zijn proefschrift over *Engeland, de Labour partij en Europa* (1951). Hierin kijkt hij niet alleen naar de politieke verhoudingen, maar schrijft hij ook over de Britse volksaard, bijvoorbeeld: "Een Engelsman – en zeker een in Londen – is het meest eenzame schepsel ter wereld" (p. 12). Maar de eerste reisgids van doctor L. van Egeraat gaat – niet verbazend in een periode dat de meeste mensen zich nog geen buitenlandse reizen kunnen veroorloven – over het eigen land: *Gids voor Nederland* (1954).

Geen gekakker

In de teksten over de persoon van dr. L. van Egeraat komt één ding overal naar voren: zijn belerende toon en kritische stijl, waarmee hij de in die jaren gebruikelijke moralistische toon nog overtrof. Illustratief is dat hij aangesproken wenste te worden met zijn titel. Een krantenartikel uit het *Nieuwsblad van het Noorden* van 29 december 1960 schrijft:

'Noord-Holland is een spijs, die je moet

van Egeraat

leren eten en waarvan je niet elke dag moet proeven", vertelde dr. L. van Egeraat, die in de tegenstelling van deze provincie tot andere, zoals bijvoorbeeld Noord-Brabant, een boeiend element ontdekte. Van Egeraat, die zowel fijntjes als onverbloemd zijn commentaar met kritiek doorspekte (onder andere over het on-Nederlandse karakter van Volendam en Marken), liet zijn Brabants bij tijden vrijer de loop, dan wij ooit eerder meemaakten.

Van Egeraat richtte zich in zijn gidsen zowel tot volwassenen als kinderen van alle leeftijden. Elk gezinslid was belangrijk en iedereen moest de vakantie of dagtrip leuk vinden:

Het is dan heel eenvoudig om het traject te vinden, indien u mijn aanwijzingen maar volgt, en u kunt dan verzekerd zijn van het mooiste traject dat ik u kan aanbieden, maar de kinderen vinden het altijd leuk om een beetje mysterieus te rijden, zeker als u ze de tekst laat voorlezen en zij dus moeten vertellen of u bij dit of dat bruggetje linksaf of rechtsaf moet slaan.

De gedachte dat zo'n dag in de auto niet bepaald de meest duurzame manier was om een je vrije tijd te vullen, is nog ver weg. Tochtjes met de auto waren zeer gebruikelijk. Ook de behoefte aan aan buitenlucht, lichamelijke beweging en het door middel van meerdere prikkels vermaakt te worden, bestond nog niet. Uit het raampje kijken was spannend genoeg.

Vanaf 1958 presenteerde de doctor een serie toeristische programma's voor de VARA. Op de radio was hij te horen met het programma *Op reis met dr. L. van Egeraat* en op de televisie maakte hij *Kent jij het land?*, *Op reis* en *Met de plaat op reis*. Hij zat achter een groot bureau en vertelde over verschillende bestemmingen, ondersteund door foto's. Door zijn belerende toon en Brabants accent werd hij al snel mikpunt van cabaretiers. Michel van der Plas zong sarcastisch in het 'Reizigers nachtlied': 'Ik had vanmiddag nog wel even uw Gids voor Spanje in mijn hand, maar 't was (o kunt u 't mij vergeven?) onder mijn hoofd op 't stille strand. O, Doctor L. uit Ulvenhout, ik deed u schreien, ik was fout'. Vanaf 1960 schreef Van Egeraat een serie artikelen voor het damesblad *Margriet*. Hierin gaf hij 'adviezen' als: "(...) want u gaat natuurlijk niet over tot gekakker en u zult uzelf en uw medepassagiers een genoegen doen door niet meer dan 400 km per dag te rijden (...)." Aangezien hij hier pleit voor de trein, waren de autofabrikanten niet erg blij met hem. Maar hij was ook zeker popu-

lair. Zijn collega's bij de omroep noemde hem 'Dr. V.V.V. van Egeraat'. Hij ontving tot wel tweeduizend brieven per week. Zijn belerende toon en houding zouden echter nog voor botsingen zorgen.

Toerisme was een snel groeiende sector geworden en er ontstond behoefte aan een opleiding. Het bestuur van de VVV in Breda nam het initiatief. Met overheidssubsidie, een stichtingsbestuur, Van Egeraat en geschiedsnisleraar P. Huilmand werd nagedacht over de invulling. Hoewel er vanaf het begin een verschil in visie was over de vraag of het een wetenschappelijke of een praktische opleiding moest worden, werd het Nederlands Wetenschappelijk Instituut voor Toerisme in 1966 een feit. Van Egeraat werd directeur, maar kwam al snel in conflict met het bestuur. Men schreef over Van Egeraats "vaak bevoogdende optreden jegens de leerlingen". Al na een jaar nam de doctor ontslag en richtte zijn eigen school op. Zijn particuliere School voor Toeristische Vorming met een meer praktische insteek vestigde zich ook in Breda. Het had meer succes dan het wetenschappelijk instituut, althans wat betreft de kansen op werk voor de afgestudeerden. Van Egeraat baande zo een belangrijke weg voor het toerisme en het toeristisch onderwijs, en deed dat op zijn eigen wijze: hij nam de discipline op school zo serieus dat er bijvoorbeeld verkeerslichten in de gangen stonden. Een van de docenten aan de school had zoveel moeite met de houding van de directeur, dat hij er een zwartboek over schreef. Het kon rekenen op een grote belangstelling. De VARA besteedde er zelfs een televisie-uitzending aan. Hierna versoepelde Van Egeraat zijn beleid.

Jubeltonen

Spanje, Italië, Griekenland, Frankrijk en Portugal: het werden populaire vakantiebestemmingen. Men kon steeds goedkopere vliegtickets kopen naar de zon en het strand. Dit klinkt vanzelfsprekender dan dat het is. De zee of oceaan was lang iets dat eng gevonden werd. Ook in de zon liggen deed men niet. Pas sinds de twintigste eeuw gaan we het water in (in eerste instantie met kleding aan, vanuit een koets) en laten we de parasol thuis. In de jaren vijftig trok men een badpak aan en in de jaren zestig werd dit een zwembroek voor de mannen en een bikini voor de vrouwen. Het werd steeds bloter. In de jaren tachtig gingen we topless en kregen we te maken met het verschijnsel huidkanker door uv straling.

Met al die mensen die naar de zon en het strand wilden en konden, ontstond er

een explosieve groei van badplaatsen in landen als Spanje, Italië en Frankrijk. Hotels en appartementen schoten als paddenstoelen uit de grond. In 1970 gaat al zestig procent van de Nederlanders met vakantie en heeft men gemiddeld drie vakantiedagen per jaar meer dan in 1956. Naast de Nederlanders waren het de Britten, Duitsers en Scandinaviërs die dankzij hun welvaart en gebrek aan zon in eigen land deze massa-industrie opgang hielpen.

Naast het strand en de zee, zochten we tijdens vakantie steeds meer 'de natuur' in brede zin op. Dat pakt zowel positief als negatief uit. Dankzij de vraag werd het aanbod beschermd. Dankzij het toerisme kreeg de natuur economische waarde en dat zorgde voor een extra prikkel om het in stand te houden. Tegelijkertijd was en is er sprake van veel bekende negatieve invloeden. Maar in de tijd van de euforische groei van het toerisme was men hiermee nog niet bezig. Behalve dr. L. van Egeraat. De 'godfather van het Nederlands toerisme' waarschuwde al in 1973 voor de gevolgen van het massatoerisme voor het milieu, "niet alleen in Brabant, maar ook in de rest van de wereld". En ook als het om andere thema's ging, was hij nooit te beroerd voor een kritische blik, zoals in de inleiding van een gids uit 1966:

Wij zijn op deze wereld overal even ver van de hemel verwijderd, voor iedereen ideale streken of steden bestaan er niet, en het kan u bekend zijn dat ik gruwel van de reclamachtige voorlichting in niets dan jubeltonen. Op diverse kritische opmerkingen mag u dus zijn voorbereid. En deze kritische opmerkingen zijn hier en daar ook gemaakt over het toerisme en de voorlichting als zodanig.

Het massatoerisme was nog maar net begonnen.

=

Bronnen

Ton van Egmond e.a., *Duurzame ontwikkelingen in toerisme en recreatie*, 's-Hertogenbosch 2001.

Ton van Egmond, *Het verschijnsel toerisme*.

Verleden, heden, toekomst, Meppel 2010.

Micha Kat 'De opkomst van het massatoerisme',

Historische Nieuwsblad, november 2001

www.historischnieuwsblad.nl

ANWB, *Groeten uit een vervlogen tijd. Nederlanders op vakantie*, online tekst via books.google.nl

www.beeldengeluidwiki.nl

www.dbnl.org (diverse originele teksten van Van Egeraat).

Voor de op het strand bakkende toeristen is de middellandse zee een mooi en verkoelend bad, maar aan anderen, die vanuit de Afrikaanse kust het verlokken Europa proberen te bereiken, toont deze zee een heel ander gezicht. Ze lijkt meer op de Styx, het water dat het land van de levenden scheidt van het dodenrijk. De toeristische blik ontgaat veel.

Massatoerisme en migratie zijn twee gezichten van een geglobaliseerde wereld. Beide vormen van menselijke mobiliteit tekenen de kusten van de Middellandse Zee. Wat voor sommigen slechts een mediterrane vakantieoord is, is voor anderen het land van herkomst. Voor nog weer anderen is het het vertrekpunt voor een gevaarlijke en clandestiene overtocht naar Europa. In het verhaal 'De oversteek' verknoopt Hafid Bouazza het zeemansgraf van de illegale immigranten van vandaag met de vakantie van de kinderen van de gastarbeiders van weleer.

Harragas

In de jaren negentig dook in het alledaags Frans het Arabische woord *harragas* op. Letterlijk betekent het: verbranden. In de Maghreb is het een aanduiding voor illegale migranten, die vaak hun identiteitspapieren verbranden voordat zij proberen de Straat van Gibraltar over te steken. Hiermee willen zij voorkomen dat zij worden teruggestuurd, voor het geval de Spaanse grenspolitie hen oppakt. Maar vaak komt het niet eens zo ver en eindigt de oversteek van de *harragas* in de verdrinkingsdood.

Dit menselijk drama op de drempel van Europa heeft de laatste jaren aanleiding gegeven tot een nieuw romangenre, de *harragas*-roman. De *harragas*-literatuur bestaat uit Arabische, Franse, Spaanse, Italiaanse en Nederlandse teksten. Anders dan men wellicht zou verwachten, hebben die teksten een sterk vernieuwend karakter. Hierin verschilt de literaire verbeelding van de tragedies die zich tegenwoordig afspelen op de Middellandse Zee bijvoorbeeld van de literatuur over de burgeroorlog in Algerije, waarin het documenteren van de sociale en politieke werkelijkheid de esthetische zoektocht overheerst.

Hafid Bouazza is een van Nederlands meest succesvolle schrijvers van vandaag. Hij werd in 1970 in Marokko geboren. Anders dan de meeste Nederlandse Marokkanen, die afkomstig zijn uit het noorden van Marokko en Riffijns (of Tarafit) spreken, heeft hij het Marokkaans Arabisch (*darija*) als moedertaal. Bouazza's oeuvre bestaat uit korte verhalen, romans, tekstbewerkingen voor theater (in het bijzonder Shakespeare en Marlowe) en vertalingen van Arabische literatuur naar het Nederlands. Voor zijn debuut, *De voeten van Abdullah* (1996), ontving Bouazza de Eddy du Perron prijs en zijn roman *Paravion* (2003) werd genomineerd voor de AKO literatuurprijs en bekroond met de Gouden Uil.

Het korte verhaal 'De oversteek', dat voor het eerst verscheen in een nieuwe editie van *De voeten van Abdullah* uit 2005, gaat over *harragas*, of illegale migranten. De gebeurtenissen waarvan 'De oversteek' verhaald, vinden plaats op een strand in de buurt van Bertollo, een afgelegen dorp in noord Marokko, dat ook de setting vormt voor een ander verhaal in *De voeten van Abdullah*. De keuze voor de fictieve plaatsnaam Bertollo zal ironisch bedoeld zijn. Dankzij de televisiereclames voor olijfolie van het merk Bertolli, is de naam immers synoniem met een gelukzalige oude dag en met *joie de vivre* door een mediterrane levensstijl – dit alles in scherp contrast met het harde bestaan en de droefgeestigheid die heerst in het Marokkaanse dorp tussen de olijfgaarden, dat Bouazza schetst.

Golvenbed

Het verhaal opent met twee oude mannen die vanaf de top van een heuvel uitkijken over het strand. Daar arriveert een gezin. De man loopt en zijn vrouw, gezeten op een ezel, draagt een pasgeboren kind in haar armen. Het paar, dat het beeld van de bijbelse vlucht naar Egypte oproept, wordt omringd door een horde kinderen. Vergezel van een lokale mensensmokkelaar wachten deze vluchtelingen op de boot die hen, als de avond is gevallen, de Straat van Gibraltar zal overzetten naar Europa. Ondanks de beknopte beschrijving weet Bouazza de hoofdpersonen van het verhaal heel beeldend neer te zetten. De vanzelfsprekendheid waarmee het jonge gezin zijn maaltijd deelt, niet alleen met de smokkelaar maar ook met de twee vreemden die hen vanaf de heuvel bespieden, getuigt van de grenzeloze gastvrijheid die de inwoners van zuid Marokko kenmerkt:

Het eten was gereed, werd opgediend. Mijn helden zaten om het komfoor en genoten als in de vertrouwde omgeving van hun huiselijk geluk. De vader was zelfs op zijn zij gelegen en tsjilpte om etensresten tussen de tanden te verwijderen. Een kind bracht drie borden naar de olijfbom.

Deze idyllische passage lijkt een voorbode van naderend onheil. Het gezin zal inderdaad de oversteek niet overleven. En hadden ze kusten van het fort Europa wel bereikt, dan zouden ze daar precies het tegenovergestelde hebben aangetroffen van de traditionele gastvrijheid van mensen uit de woestijn.

In haar studie over Bouazza, *Homeless Entertainment* (2007), benadrukt Henriëtte Louwerse terecht de opmerkelijke rol van de verteller in 'De oversteek'. De verteller, die zelf

vakantiegangers

in het verhaal geen rol speelt, raakt gaandeweg steeds meer verstrikt in zijn eigen vertelling. Wat eerst nog lijkt op een simpele ingreep van de schrijver (of verteller), die de illusie van werkelijkheid in zijn fictie wil doorbreken – “Zie ze varen op de reën van mijn regels” – wordt geleidelijk een getuigenis van zijn eigen machteloosheid: “en dan bezwijmt mij een duisternis, begraaft mij een golvenbed.” De auteur, of eigenlijk de ik-persoon die zich halverwege tussen Bouazza en de door hem gecreëerde personages bevindt, bekent zijn onmacht om zijn personages te redden van verdrinking op open zee. Europa, het beloofde land voor illegalen, blijkt een dodenrijk. De man bij wie het gezin aan boord gaat en van wie het gezicht aan het oog onttrokken wordt door de kap van zijn mantel, is niemand anders dan Charon, de bootsman van de Hades. De komst van deze zwijgende helper die geen enkele emotie toont, geeft het verhaal een magisch-realistisch element en versterkt tegelijkertijd de politieke lading. Zo laat de verteller zien dat de Middellandse Zee, die millennia heeft gediend als brug voor mensen en culturen, in onze tijd is veranderd in de Styx, de rivier die de levenden scheidt van de dolende schimmen van de doden.

Maar de interventies van de auteur/verteller in het verhaal benadrukken niet alleen het verschil tussen de situatie van de lezer die dergelijke tragedies alleen als (kranten)lezer kent en niet bij machte is deze gruwelijkheid te doen stoppen.

Door het drama van de *harragas* te verbinden met de Marokkaanse emigratie van de jaren zestig, vermengt de schrijver/verteller elementen uit zijn eigen leven met die van zijn personages. Na de beschrijving van de gedeelde maaltijd vervolgt hij:

Een bekend gezicht! Hoe vaak zag ik zulke mensen niet in later tijden, in comfortabeler omstandigheden, op weg naar het moederland, aan de weg rusten en eten? (...) de overbelaste wagens (...) deze wagens als huizen op wielen (...) de kinderen die rond renden in cirkels (...) onbewust van (...) al het vreemde dat hen wachtte, anders dan thuis, vreemder dan de klas, onder het groen dat, zuidelijker, steeds schaarser werd.

Deze lange passage eindigt zo:

Een paar uren verder lonkte de magie van de overkant, het voorhoofd van het vreemde moederland. Maar er restte nog een laatste erbarmelijke overnachting. En dan zou de boot komen.

Deze passage vormt een perfecte illustra-

tie van de woorden van de Franse schrijver André Gide:

“C’est de l’auteur que tout émane. [...] Ce n’est pas lui qu’il peint, mais ce qu’il peint, il aurait pu le devenir s’il n’était pas devenu tout lui-même.” (Alles gaat uit van de auteur. Hij beschrijft niet zichzelf, maar datgene wat hij beschrijft, had hij kunnen worden als hij niet zichzelf geworden was.) (*Journal* 1889-1939, p. 829)

Inwisselbaar

In relatie tot Bouazza’s tekst krijgt deze observatie een bijzondere betekenis. Als we de twee migratiegolven vanuit Marokko bezien, vinden we maar weinig overeenkomsten. In plaats van de *harragas* te vergelijken met de gastarbeiders in de jaren zestig, plaatst Bouazza het vertrek van de illegale migranten van vandaag naast de jaarlijkse terugkeer naar het moederland door migrantenkinderen. Zo kan hij via het vraagstuk van illegale migratie zijn eigen geschiedenis oproepen en beweegt hij van het ene uiterste van moderne mobiliteit naar het andere: van illegale migratie naar massatoerisme. Het verband tussen deze twee gezichten van globalisering komt later in tekst terug, waar de verteller zijn wens uit om van de *harragas* luxe toeristen te maken:

En ik zou zo graag met mauve en roze magie een stad van wolken en licht voor hen willen oprichten: de welkomstgroet van gastvrije oorden, de felle visioenen van nieuwe landen (...) de bomen groeien er uit het plaveisel, het is er zo stil, de ramen vangen de zon op die aan de verkeerde kant is opgegaan, het lichaam hernieuwt zich, andere lucht vult de longen, het bloed maakt andere cellen aan.

Zoals beschreven door Mary Louise Pratt, zijn beide mensenstromen onderdeel van een nieuw koloniaal tijdperk waar we vandaag de dag middenin zitten:

Today at the beginning of the twenty-first century, tourism is the largest industry in the world after the drug trade. Labor migration has produced, among other things, a reversal of the colonial spread of settlers from Europe outwards. (*Imperial Eyes*, p. 237.)

‘De oversteek’ toont echter, anders dan Pratt veronderstelt, dat de twee polen van moderne mobiliteit (toerisme en arbeidsmigratie) niet altijd strikt gescheiden blijven, maar tot op zekere hoogte inwisselbaar zijn. Immers, veel kinderen van de emigranten van weleer – en tot op zekere hoogte geldt dit ook voor

die emigranten zelf – hebben de gewoonte aangenomen om jaarlijks als toerist terug te gaan naar hun moederland. De status van immigrant is dus niet een vaststaand gegeven, maar verandert met de generaties en zelfs binnen één en dezelfde generatie.

Ook weet Bouazza in dit verhaal zowel zichzelf, zoon van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland, als de lezer direct te betrekken bij het lot van hen die schipbreuk lijden op de zeventien kilometer Middellandse Zee die Afrika van Europa scheidt. Dit doet hij door een techniek uit het magisch realisme toe te passen. De verteller onderbreekt zijn eigen verhaal om uitdrukking te geven aan het gevoel van machteloosheid waarmee ‘wij’, zijn lezers, het drama van de *harragas* voor onze ogen zien gebeuren.

=

Deze tekst is een door Heleen de Jonge-Van Ellemeet vertaald en licht bewerkt fragment van een lezing in het kader van het congres *La Mer Mortelle* aan de Universiteit van Amsterdam op 22 maart 2013 onder de titel: *The drama of the Harragas seen from near and far: Youssouf Amine Elalamy and Ahmed Ararou meet Hafid Bouazza*.

De tekst verscheen in 2011 al in het Frans en maakt deel uit van Van der Poels boek *Diasporic Writing: New Moroccan Voices in French, Spanish and Dutch*, dat in 2014 bij Liverpool University Press zal verschijnen.

Literatuur

Hafid Bouazza, ‘De oversteek’, in *De voeten van Abdullah*, Prometheus, Amsterdam 2005.

Henriëtte Louwerse, *Homeless Entertainment. On Hafid Bouazza’s literary writing*, Peter Lang, Oxford 2007.

André Gide, *Journal* (1889-1939), Gallimard, Paris 1951.

Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (1992), Routledge, New York 2008.

BARRIER

Toerisme heeft veel schadelijke gevolgen. Het grootste gevaar voor het toerisme is het toerisme zelf.

De overstap naar duurzaam en ecologisch verantwoord toerisme is daarom dringend gewenst. Maar er zijn veel hindernissen.

Toerisme is big business. In 2007 werd volgens het VN-agentschap voor toerisme (UNWTO) wereldwijd 5400 miljard euro uitgegeven door internationale toeristen en dat is sindsdien alleen maar meer geworden. In de EU zorgt het toerisme voor 4,3% van het BNP. Toerisme verschaft wereldwijd ook heel wat werk. Men schat dat 115 miljoen mensen rechtstreeks in de toeristische sector zijn tewerkgesteld, vier procent van de actieve wereldbevolking. Het spreekt voor zich dat nog heel wat mensen indirect van deze sector leven. Maar het grootste gevaar voor de toeristische sector is het toerisme zelf.

De ecologische en culturele problemen die het toerisme veroorzaakt, slaan uiteindelijk als een boemerang op de sector terug. Welke problemen? De Europese Commissie constateerde dat toerisme leidt tot overexploitatie van natuurlijke hulpbronnen, tot een enorme toename van afval en dat het kan leiden tot onomkeerbare veranderingen in het landschap en aan het historische en culturele erfgoed van een regio.

Tegen 2020 voorspelt de UNWTO ongeveer 1,56 miljard toeristen, een verdubbeling ten opzichte van 2003. In de zoektocht naar 'duurzaam toerisme' wijzen overheden en toeristische industrieën op het belang van maatregelen die de negatieve gevolgen beperken zonder dat de positieve aspecten verloren gaan. De vraag blijft echter of kleine, stapsgewijze verbeteringen van de bestaande patronen voldoende zijn om het nirwana van duurzaam toerisme te bereiken. *Business as usual* is eigenlijk geen optie. Kleine verbeteringen inzake aanbod zijn niet opgewassen tegen het schaafeffect van de snel stijgende toeristische consumptie.

Ecologische gevolgen

De ecologische impact van internationaal

toerisme betreft vele gebieden: het energieverbruik en de daarmee verbonden klimaatproblemen, culturele en sociale verstoringen bij de lokale bevolking, veranderingen in landgebruik en landbeslag, de impact op biodiversiteit, de bijdrage aan de verspreiding van infectieziekten en onduurzaam watergebruik. Op lokaal vlak ook nog de grootschalige afvalproductie.

Maar het staat buiten kijf dat het mobiliteitsaspect de belangrijkste is. De gevolgen van het reizen vertegenwoordigen tussen de vijftig en de 75 procent van de totale ecologische impact van het toerisme. Hoe en hoe ver men reist is daarom nog belangrijker dan hoe men zich op de vakantiebestemming zelf gedraagt. De algemene trend richting meer frequente, minder langdurige én verdere, meer exotische, reisbestemmingen maakt het er niet beter op. In een publicatie in het tijdschrift *Ecological Economics* berekenden enkele milieuwetenschappers de ecologische voetafdruk van een reis naar de Seychellen. Gezien het hoge prijskaartje dat aan deze reis hangt, is deze eilandengroep vooral in trek bij een bijzonder welgesteld publiek. Een tiendaagse reis vanuit een Europese luchthaven komt neer op een slordige 1,8 globale hectare per persoon, ongeveer evenveel als het volledige Eerlijke Aarde-Aandeel dat beschikbaar is voor elke wereldburger... per jaar wel te verstaan. Dit doorprikt meteen heel de ballon van het 'ecotoerisme'. Naar schatting kan ongeveer de helft van de vliegtuigkilometers op het conto van de toerismesector worden geschreven. Het feit dat ecotoerisme lokaal kan bijdragen aan ecologische duurzaamheid en sociale herverdeling, verdwijnt in het niet bij de mondiale ecologische impact ervan.

Als gevolg van de globale opwarming, waar ook het toerisme aan bijdraagt, komen paradoxaal genoeg heel wat toeristische bestemmingen zelf in de verdrukking. Een vaak voorkomend probleem is de kusterosie als gevolg van infrastructuurontwikkeling. Zo zouden de stranden in Bali ongeveer twee tot 7,5 meter per jaar verliezen als gevolg van het lokale toerisme. En tal van gebieden worden gewoonweg te heet en te droog voor toerisme. Dit heeft uiteraard ook catastrofale gevolgen voor de lokale werkgelegenheid.

In tegenstelling tot de grootschalige scheiding tussen kosten en baten van vele producten, wordt het 'toeristisch product' geconsumeerd op de plaats van de productie, met als gevolg dat de toerist ogenblikke-

lijk geconfronteerd wordt met de eventuele negatieve gevolgen van zijn eigen consumptiepatronen: het verlies van identiteit van de gastgemeenschap, prostitutie, geweld, onvriendelijke dienstverlening... Zodra het unieke van de toeristische bestemming verloren gaat, verliest ze meteen ook haar aantrekkingskracht. Dit impliceert een ontwikkeling met negatieve gevolgen voor de lokale bevolking, de sector, de toerist en de leefomgeving zelf. De onderzoeker Stefan Gössling ziet toerisme dan ook als een zelfversterkend proces: hoe meer men op reis gaat, hoe meer men er verslaafd aan raakt. Door dit schaafeffect neemt de consumptie en uitputting van natuurlijke grondstoffen ook toe. Gössling concludeert: *Sustainable tourism – the notion that its development can be managed in an environmentally neutral way – might thus be a contradiction in terms.*

Het is echter geen optie om toerisme dan maar af te schaffen. Er zal dus toch een poging gedaan moeten worden de schadelijke gevolgen van toerisme zoveel mogelijk in te perken en een zo duurzaam mogelijk toerisme te bevorderen. Duurzaam toerisme is wat ons betreft een vorm van toerisme die de mondiale draagkracht van de aarde respecteert en expliciet rekening houdt met de lokale milieukwaliteit, het werkgelegenheidsaspect en de culturele impact van het toerisme. Veranderingen zullen zich vooral moeten richten op: minder frequent, trager en/of minder ver reizen (minder vliegtuig en auto, meer trein en fiets), een langere tijdsduur per reis, meer voordelen voor grotere delen van de lokale bevolking en meer cultuurgevoeligheid bij het reizen naar landen met andere culturen en religies. De transitie naar duurzaam toerisme zal een complex werk van lange adem zijn.

Er zijn verschillende soorten hindernissen. We onderscheiden er vier: gedrag, houding, cultuur en structuur.

Ongelegen waarheid

Op het individueel gedragsniveau gaat het vooral om problemen die verbonden zijn aan hedendaagse reisgewoontes. Veel mensen zijn zich wel bewust van het feit dat het huidige massale gebruik van vliegtuigen onhoudbaar is, maar velen van hen hebben last van 'cognitieve dissonantie': wie zowel reizen als duurzaamheid belangrijk vindt, maar begrijpt dat intercontinentale vluchten een immense voetafdruk hebben, krijgt een conflict tussen beide overtuigingen. De weerstand tegen een waarheid die onge-

ES voor duurzaam toerisme

legen komt, is groot. Dit verklaart ook de enorme kloof tussen de waarschuwingen vanuit de wetenschappelijke wereld over het huidige reisgedrag en de snelle stijging van het aantal internationale vluchten per jaar.

Een ander opvallend fenomeen in het reisgedrag van mensen, is dat routines en gewoontes centraal staan bij de reiskeuze: transportmodus, lengte van het verblijf, accommodatietype en reisgezelschap. Zodra men de bestemming bereikt heeft, zetten de routineuze praktijken zich onverstoord verder. Wie thuis onduurzame gewoontes heeft, verandert daarin niet op reis, integendeel. Omgekeerd zetten mensen die thuis bewust omgaan met energie, water, mobiliteit en afval hun duurzame gewoontes min of meer voort op reis. Alle vormen van gewoontegedrag zijn moeilijk te wijzigen, en dat geldt nog sterker voor routines die men heeft tijdens vakanties. Men vindt namelijk dat men heeft betaald voor comfort. Boodschappen rond zuiniger omspringen met verwarming, afkoeling, baden en hotelvoorzieningen die inbegrepen zijn in de prijs, worden nogal vlug opgevat als pogingen om op betaalde luxe te beknibbelen.

Nog minder positief wordt het verhaal wanneer we de impact van reizigers op de sociaal-culturele leefwereld van de autochtone bevolking onder de loep nemen. Zoals hierboven reeds aangehaald, intervenueert de neiging van mensen om hun gewoontes, hun denkkaders, sociale normen en verwachtingen mee te nemen op reis vaak zonder pijnlijk met de leefwereld en normen van de plaatselijke samenlevingen, soms zozeer dat samenlevingen conflictueus en ontheemd worden.

Gedragskloof

Waarden, kaders en morele normen beïnvloeden elk facet van ons leven, ook mobiliteit en reizen. De eerder genoemde Gössling onderscheidt drie soorten reizigers. In de eerste plaats de zogenaamde chartertoeristen. Zij verblijven in grote hotels en hebben meestal een volledig ingevulde vakantie met begeleide uitstapjes en activiteiten. De tweede groep zijn individuele rugzaktoeristen en de derde groep is die van de individuele reizigers, vaak Afrikanen, koraalrifduikers of culturele toeristen. Het spreekt voor zich dat de eerste groep een veel grotere negatieve ecologische en culturele impact heeft dan de laatste twee groepen. Toch hebben die laatste twee groepen effect op zowel mens als milieu. Tot de laatste groep kan men bijvoorbeeld ook de

zogenaamde ecotoeristen rekenen, die 'vanuit ecologische bewogenheid' en nieuwsgierigheid ook wel een reis zouden wagen naar absurde bestemmingen als Antarctica.

Het zelfbeeld en de (groeps)identiteit, de levensvisies en overtuigingen, de morele kaders, politieke en economische ontwikkelingen, het budget, status, etc. spelen alle mee in de keuze voor een reisbestemming. In een verenigd Europa is een reis naar Portugal of Italië bijvoorbeeld wel interessant, maar niet meer vernieuwend of verrassend. Thailand, India, Nepal, Marokko, Brazilië, China en andere reisbestemmingen zijn de echte uitdagingen voor de (culturele) toerist. Mooi meegenomen is dat men zich kan onderscheiden met zulke ervaring op het c.v. Men verwerft er sociaal aanzien en status mee.

De marketingsector heeft goed begrepen dat er verschillende niches zijn die men op verschillende manieren moet bespelen. Nu een groeiende groep mensen begrijpt dat toerisme ecologisch en cultureel bijzonder schadelijk kan zijn, doen reisorganisaties veel moeite om 'duurzaam reizen' te promoten. Natuurlijk is er een groot verschil tussen reisoperatoren die een 'duurzaam aanbod' aanbieden naast hun klassieke aanbod, en kleinere organisaties die vanuit een zekere maatschappelijke bewogenheid en voeling met de 'morele reiziger' een 'milieubewust' aanbod presenteren. De eerste groep operatoren heeft er eenvoudig een economisch voordeel bij om *green* te promoten als een soort (status)merk. De tweede groep start uit andere motivaties, maar vervalt vaak snel in een ontkenning van de realiteit: de zogenaamde coreizen, die op de reisbestemming zelf (Seychellen, Antarctica, Nieuw-Zeeland) veel minder schadelijke sociale, culturele en ecologische impact hebben, maar die deze winst opsouperen door de wijze van verplaatsing naar de reisbestemming.

Ondanks inspanningen aan de aanbodzijde (toeristische industrie en overheden) om duurzaamheid te introduceren, is er weinig merkbare interesse bij de toeristen zelf. Volgens het onderzoek van Adriana Budeanu opteert slechts een extreem kleine minderheid van toeristen voor zogenaamd verantwoorde reispakketten, milieuvriendelijk vervoer of lokale producten, in weerwil van hun zelfverklaarde positieve houding ten aanzien van duurzaam toerisme. Er is dus een immense gedragskloof op het vlak van reizen.

Paradoxaal

In de huidige socio-culturele context is de verplaatsing naar de reisbestemming een noodzakelijk kwaad. Tijd is een schaars goed; men heeft een beperkt aantal vakantiedagen en men wil zoveel mogelijk gezien en ervaren hebben. Het onderweg zijn zelf heeft geen waarde. Trager en bewuster reizen naar verre reisbestemmingen vereist bijzondere maatregelen zoals een loopbaanonderbreking of een sabbatjaar. Moet het gezegd dat dit niet in elke sociaal-economische klasse, levensfase of job haalbaar en betaalbaar is?

Reizen heeft niet alleen te maken met nieuwsgierigheid naar het andere. Voor velen is het een uitweg uit de dagelijkse sleur, stress, uit de verplichtingen en beperkingen. In die zin is reizen steeds meer verbonden met de sfeer van welzijn en (psychische) gezondheid. Voldoende rust inbouwen in een jachtig leven is een prima manier om voor zichzelf te zorgen. Vakanties tussen de dagelijkse drukte schijnen de perfecte oplossing om niet volledig op te branden. Zo'n vakantie moet iets bijzonder zijn, iets waarvan men lang kan nagenieten. Dat deze noodzaak eigenlijk veel zegt over een fundamentele ontwrichting in ons dagelijks leven, wordt angstvallig verzwegen. Bovendien wordt reizen sinds jaren gepromoot als de ideale manier om zichzelf verder te ontwikkelen. De toeristische industrie speelt volop in op deze mentale noodzaak. Het volgende citaat van de Britse antropoloog Brian Fagan vat dit goed samen:

Zanzibar is marketed by tourism as tropical paradise, a happier, 'better' place characterised by individual freedom, peace, abundance of food, and free sex. Extensive white beaches, blue waters, green palm trees, fishermen at work, and topless or bikini-wearing women are the corresponding symbols, which are presented and marketed [...] These symbols are ultimately built on the image of paradise that came into being during the 18th century and still persists today.

De zogenaamde meerwaarde of noodzaak van reizen wordt in feite dagelijks verkondigd. Zelfs door het nuttigen van *fairtrade* koffie kan je vandaag een heuse intercontinentale familiereis naar Costa Rica winnen. Wie niet reist is een anachronisme, iemand die niet over de (tuin)muur wil gluren, iemand die is vastgeroest of zelfgenoegzaam is, iemand die het financieel moeilijk heeft.

De vraag in deze context is in hoeverre het bewustzijn inzake duurzaamheidvraag-

stukken en Noord-Zuidproblemen ander reisgedrag stimuleert. Ecotoerisme zou het milieubewustzijn en de ecologische kennis voeden, wat meteen het draagvlak zou vergroten voor duurzaam toerisme. Onderzoek suggereert evenwel dat een verhoogd milieubewustzijn helemaal niet hoeft te leiden tot ecologische attitudes en dito gedrag. In de realiteit lijkt veeleer het tegenovergestelde waar te zijn.

Ecotoerisme heeft nog een ander paradoxaal gevolg. Op verre reizen hebben mensen de kans om nationale parken, reservaten, botanische tuinen etc. te bezoeken. Krokodillen, gorilla's, leeuwen, olifanten en sinds kort ook pinguïns en ijsberen zijn razend populair bij ecotoeristen. Dit fenomeen toont aan dat toerisme een resultaat is van gewijzigde relaties tussen mens en natuur. Op zijn beurt versterkt toerisme deze verandering in de relaties. Bovendien veroorzaakt meer contact met bedreigde wildsoorten en preciaire natuurgebieden vaak het verlangen naar nog meer contact, waardoor de cirkel van dit proces gesloten wordt: bedreigde diersoorten worden nog meer in gevaar gebracht. Met andere woorden: zeldzaamheid wekt de interesse van een bepaalde groep toeristen, wat leidt tot nog grotere zeldzaamheid.

Naarmate men meer reist wordt de sociale identiteit van reizigers langzaam omgevormd tot een soort kosmopolitische constructie van het 'zelf'. Door veelvuldig onderweg te zijn en elders te vertoeven, verliest men de verbondenheid met het lokale en de plaatselijke betekenisgeving. De consequentie is dat kosmopolieten hun begrip en verantwoordelijkheid verliezen voor de ecologische grenzen van locaties. Dit vertaalt zich onder andere in een toenemend gebruik van natuurlijke grondstoffen en een grotere belasting van de afvalopnamecapaciteit van de ecosystemen.

Samenvattend kunnen we stellen dat antropologisch onderzoek uitwijst dat toenemend milieubewustzijn, reiservaringen, een kosmopolitisch wereldbeeld, een

hogere scholingsgraad en een hoger inkomen er allemaal toe leiden dat de drang om nog meer te reizen aangewakkerd wordt. Toerisme is dan inderdaad een zelfversterkend proces. De gedachte van Gössling dat duurzaam toerisme een *contradictio in terminis* is, komt niet uit de lucht vallen.

Big business

De barrières op structureel niveau zijn immens. De economische prijsstelling is helemaal scheefgetrokken: relatief duurzame mobiliteitskeuzes als de trein worden financieel afgestraft; onduurzame keuzes als het vliegtuig worden financieel aangemoedigd. Vele minder kapitaalkrachtige mensen kiezen daarom niet voor het dure treinticket maar voor het goedkope vliegtuigzitzje. Externe kosten worden absoluut niet geïnternaliseerd. In de huidige economie gebeurt net het omgekeerde: kosten worden afgewenteld op de rest van de wereld en de toekomstige generaties. Het succes van lagekostenmaatschappijen is een aanfluiting voor iedereen die werkt aan een duurzamere wereld.

Een tweede structurele barrière heeft te maken met een absoluut gebrek aan alternatieven. Een duurzame toeristische alternatieven. Een derde belangrijke barrière vindt zijn oorsprong in het feit dat toerisme *big business* is, veel mensen werk verschaft en een inkomen biedt aan mensen uit armere landen. Het verzet tegen internationaal toerisme kan in die context niet op veel politieke steun rekenen, wat meteen de beperkingen aantoont van het huidige politieke stelsel, gericht op de korte termijn en het behartigen van particuliere belangen.

Meervoudige aanpak

Uit het voorgaande is gebleken dat de weg naar duurzaam toerisme geplaveid is met een complexe mix aan barrières. Een duurzaam aanbod van toeristische producten moet nog bijna vanaf nul worden opgebouwd. En zelfs als er een uitermate duurzaam aanbod zou bestaan, dan nog is het

helemaal niet zeker dat consumenten er effectief voor zouden kiezen. Een transitie naar duurzaam toerisme vereist dus de parallelle ontwikkeling van duurzame systemen van vraag én aanbod. Kritische burger-consumenten kunnen druk zetten op touroperators om hun aanbod radicaal te vergroenen (bekeken over de volledige levenscyclus); touroperators moeten zelf proberen hun aanbod te vergroenen en normaal te maken voor alle consumenten. Naast een verschuiving in culturele normen en houdingen, zullen ook technologische, economische en structurele innovaties voorop moeten staan. Een meervoudige aanpak is nodig. De verschillende instrumenten moeten zorgen voor elkaar versterkende veranderingen in technologie, economie, instituties, routines, sociale normen en waardesystemen.

Duurzaam toerisme impliceert minder vaak, minder ver, anders en trager reizen. Om dit beeld te 'verkopen' aan de man en vrouw in de straat zal er ons inziens moeten worden gewerkt aan de andere aspecten van een sociaal-rechtvaardige en ecologische duurzame samenleving, waarbij men er voor zorgt dat de algemene, dagelijkse materiele én immateriële levenskwaliteit drastisch verbetert. Op die manier is er ook minder reden om twee à drie keer per jaar de dagelijkse realiteit te ontvluchten via toeristische activiteiten. Anders en beter leven als noodzaak voor een veel duurzamer toerisme.

=

Dit is een verkorte versie van 'Terra Reversa. Bouwstenen voor een duurzame transitie. Deel IV: Reizen.' Zie www.oikos.be voor de hele tekst, inclusief voetnoten.

Esther Kokmeijer reisde begin 2013 als expeditiefotograaf op de MS Fram van Hurtigruten naar Antarctica. Op dit moment bevindt ze zich op het zelfde schip in Groenland. Naast het documenteren van de reis geeft ze onderweg de toeristen fotografiewerkshops.

Kokmeijer had grote twijfels over 'Poolreizen', waarin rijke toeristen de schaarse

ongerepte natuur worden binnengeloodst. Maar ze ontdekte ook voordelen: de toeristen worden niet alleen zeer goed voorbereid door meereizende wetenschappers, maar daarnaast wordt er ook op gewezen dat ze na de reis ambassadeurs van Antarctica zijn, iets dat van belang kan zijn voor het behoud van Antarctica als 'niemandsland', bij voorbeeld ontdekking van schaarse

grondstoffen als olie.

Tijdens de reizen is er streng toezicht en moet iedereen zich houden aan vaste regels en protocollen. Zo dragen de wetenschappers rode en de toeristen blauwe jassen, zodat al van verre zichtbaar is of iemand zich wel op een bepaalde plek mocht ophouden.

А. КАРАЧУНСКИЙ
АКУЗНЕКОВ
П. АБЕН
А. ЕИКОВ
А. МАРОВ

transcendental

Dubossarsky & Vinogradov, *'What the Homeland begins with'*, 2006-2012 (vier delen). Courtesy: de kunstenaars.

Deze Russische kunstenaars zetten het sociaal realisme op een ironische manier in en schuwen de commercie niet. Zo creëren ze, naar eigen zeggen, 'een paradijs'.
Te zien in Kunsthal KAdE tot 25 augustus (kunsthalgade.nl)

Lieven de Cauter cultuurfilosoof

aal toerisme

Toerisme is een vorm van reizen.

Maar inmiddels gaat het toerisme veel verder dan dat: het is allesomvattend geworden. Het behoort tot de wezenlijke kenmerken van de hedendaagse existentie. Iedereen is altijd en overal een reiziger geworden.

Volgens Lao Tse reist de wijze man niet, omdat hij weet dat de wereld overal dezelfde is. Dat is een diepe wijsheid. Maar het is ook een agrarische, sedentaire wijsheid. Een wijsheid waar het grootste deel van de mensheid eeuwenlang naar leefde. De verte, de andere wereld bestond alleen in verhalen, die door zeelieden, ontdekkingsreizigers en kooplieden verspreid werden. Het merendeel van de bevolking ondernam op een heel leven slechts een paar tochten. In de middeleeuwen maakte men een pelgrimstocht (wat een religieuze inbedding gaf aan de tocht, het was een soort rituele tocht), of men ging op leerreis, als gezelschap om meester te worden. Er waren de jaarmarkten. Maar voor het overige was de wereld klein en de mens honkvast. De levenswereld beperkte zich tot een straal van enkele kilometers rond de woonplaats.

De moderniteit bracht verandering in dat sedentaire, honkvaste 'kluisteren' in een kleine gesloten wereld: de moderne mens wilde de wereld zien. Handel, verkeersmiddelen en een ander wereldbeeld verbreedden de horizon. De horizon verruimen was goed. Want reizen werd verondersteld ook de *innerlijke* horizon te verruimen. Stephan Oettermann beschrijft in zijn klassieke studie over het panorama, hoe reizen deel werd van de expansieve en optimistische wereldvisie van het burgerlijke tijdvak. Hij beschrijft hoe de horizon bezet wordt met een soort magisch-symbolische kracht. De horizon is de plaats van de hoop, van de toekomst ook. Achter de horizon ligt de nieuwe wereld. In een boek over *La vie en chemin de fer* van Benjamin Gastineau, vindt men een mooie evocatie van wat voor weldaden men niet allemaal van het reizen verwachtte: 'Overal heeft de reiziger op zijn weg de rijkdom van zijn hart en zijn verbeelding uitgezaaid; aan iedereen geeft hij zijn goede boodschap,... hij spreekt de

werkmans moed in, en de onwetende haalt hij uit zijn sleur, de vernederde verheft hij'. De transportrevolutie was integraal deel van het Verlichtingsproces en de opgang van de mensheid naar het licht. Het optimisme over de reis als ontsluiting van de wereld, een openbreken van de gesloten wereld waar iedereen beter van wordt, kunnen we wellicht niet meer delen. Maar wel delen we nog steeds – en steeds meer – het enthousiasme om reiziger te zijn. Het reizen is het verbreden van de horizon: dat wil zeggen dat de wereld niet meer buiten, maar binnen de eigen horizon valt. Naarmate mijn wereld groter wordt, wordt de wereld kleiner.

[...]

Reeds in de negentiende eeuw vinden we aanwijzingen en vermoedens dat toerisme meer is dan eventjes op reis gaan. Volgens de reeds geciteerde Benjamin Gastineau is iedereen reiziger: 'De vrouw die de goddelijke liefde zoekt, een reiziger; de man die een trouwe vrouw zoekt, een reiziger!... de kunstenaars die hongeren naar nieuwe horizons, reizigers, –... de gekken die hun hallucinaties voor realiteit nemen, reizigers, –... mensen die achter de roem aanlopen of de minnestrelen van de gedachte, reizigers – het leven is een reis; en elk wezen dat uit de schoot van de vrouw komt om opgenomen te worden in de schoot van de wereld is een reiziger (...) Mensheid, jij bent een eeuwige reiziger'. Men kan dit soort proza typisch noemen voor de negentiende-eeuwse journalist-essayist, die houdt van overspannen metaforen. Het geeft uiting aan een gevoel van verhoogde mobiliteit (het boek heet tenslotte *la vie en chemin de fer*) en is een soort kosmische extrapolatie van de transportrevolutie. Maar misschien is de metafoor dat iedereen en op alle momenten een reiziger is, een overdrijving die bruikbaar kan zijn om te begrijpen hoe het met het hedendaagse toerisme is gesteld.

We vertrekken van de expansie van het toerisme, van de merkwaardige vaststelling dat toerisme blijft groeien. Groei is niet alleen een kwantitatief proces. Bijvoorbeeld: een kleine groep die een bepaalde, afwijkende geloofsovertuiging aanhangt noemen we een sekte, maar als deze groep blijft aangroeien, is hun overtuiging niet meer afwijkend, maar wordt normgevend. De eerste christenen vormden een sekte. Nu kan men het Christendom geen sekte meer noemen. Misschien heeft zich een analoge kwalitatieve sprong voltrokken in het toerisme en is er door de groei iets wezenlijks veranderd in de betekenis van het toerisme.

Onze hypothese, die meer een soort van intuïtie is, luidt als volgt: toerisme is allesomvattend geworden. Dat betekent: het behoort tot de wezenlijke kenmerken van de hedendaagse existentie. Het is een allesomvattende mogelijkhedenvoorwaarde voor de moderne subjectiviteit. Men zou zover kunnen gaan te zeggen dat het 'transcendentiaal ego' van Husserl een subject is uitgerust met een camerabewustzijn. In de traditionele metafysica was het zijn een transcendentiaal, in de zin van allesomvattend begrip. Welnu, toerisme is transcendentiaal geworden. Het is de menselijke zijnsmodus bij uitstek. Terwijl toerisme vroeger een uitzonderingstoestand was tegenover het 'echte leven', wordt nu het echte leven een deelgebied van het toerisme. John Urry besteedt in *The Tourist Gaze* terecht aandacht aan de nieuwe evolutie om ook het dagelijkse leven, de arbeid van anderen bijvoorbeeld, toeristisch te ontsluiten – vaak is dit arbeid uit het verleden,

de ambachtelijke arbeid –, maar het blijft arbeid: men kijkt naar mensen die werken. Maar dat is nog geen transcendentiaal toerisme. Het is niet gemakkelijk om die hypothese hard te maken. We kunnen alleen trachten een aantal concrete symptomen aan te halen die wijzen op zo'n kwalitatieve sprong.

We geven drie symptomen aan: mensen hebben meer dan vroeger het gevoel dat vakantie, en de uitstapjes tussendoor, de plaats is van de echte ervaring, van een meer intens beleven. Het 'werkjaar' wordt een soort van sleur. Dus: het toerisme geeft zin aan het dagelijkse leven, en niet langer omgekeerd. Vervolgens is er de opkomst van de weekendbijlage. In deze fleurige, vlotte formule worden vakantietips, huis-, tuin- en keukenweetjes, maar ook literatuur en actualiteit in een vakantiesfeer gedrenkt. En tenslotte zijn er de media, die ons elke dag weer vertellen dat, ook als we niet op reis zijn, we toch nog een beetje toerist zijn. De krant, de radio vertellen ons van verre plaatsen. De televisie brengt de wereld naar ons toe, in onze intieme levenssfeer. Men zou de journalist uit de vorige eeuw kunnen aanvullen en zeggen: wie zijn ontbijt neemt met de ochtendkrant, of het radiojournaal, een toerist; wie voor, tijdens of na het avondmaal naar het televisiejournaal kijkt, een (ramp)toerist. Wie naar documentaires kijkt over Antarctica of over de Savanne, een toerist; enzovoort. De commerciële televisie toont op een aanschouwelijke manier dat het toerisme allesomvattend geworden is. VTM [de grootste commerciële televisiezender van Vlaanderen, red] zegt eigenlijk elke minuut: met VTM is het altijd een beetje vakantie ('VTM kleurt je dag'). Achter het logo van VTM duikt steeds weer een baadster weg. In een schitterende reeks artikelen heeft Marc Holthof het fenomeen commerciële televisie in het algemeen en VTM in het bijzonder bij de naam genoemd: 'de digitale badplaats'.

Natuurlijk kan men tegenwerpen dat dit transcendentiaal toerisme een fantasmagorie is; een illusie die ons voorgespiegeld wordt; die alleen bestaat in weekendbijlagen, in toeristische folders en op het televisiescherm. De mensen zijn niet werkelijk toerist: ze hebben problemen, verdriet, projecteren hun geluk op kinderen of carrière, worden beproefd door ziekte en ouderdom, zijn bang voor de dood en sterven. Ook in het tijdperk van het transcendentiaal toerisme is het leven hard en de wereld nog steeds een tranendal. Men kan verder inbrengen dat transcendentiaal toerisme daarenboven een verschijnsel is van de eerste wereld, terwijl de tweede, derde en vierde wereld oprukt. En toch heeft de fantasmagorie van het transcendentale toerisme een ongelofelijk impact: het is het model waarop ons milieu wordt herschapen. 'Vlaanderen vakantie-land'. De Antwerpse Meir is daarvan een uitstekend voorbeeld: terwille van de dagjestoeristen en de winkelwandelaars is de Meir herschapen in een mediterrane promenade. Antwerpen is geen havenstad meer maar een badplaats. Deze 'mediterranisering', die samenhangt met een nieuw verlangen naar de stad dat zichtbaar wordt in de terrasjescultuur, is een van de belangrijke fenomenen van de nieuwe stedelijkheid.

De wijsheid van Lao Tse kan men afdoen als boerenwijsheid. Maar men kan het omgekeerd ook zien als een futurologisch inzicht, een profetie, die pas nu, in de 'global Village'

werkelijk waar aan het worden is: pas als de wereld een dorp wordt, is zij overal dezelfde. De toeristische blik *maakt* dat de wereld overal dezelfde wordt. Want met de toeristen komen ook de Hiltonhotels en de *fastfoodketens*, kortom de verplaatsbare uniformiteit.

[...]

Maar laat ons geen gemakkelijke alternatieven verkondigen. Toerisme is allang niet meer iets dat men goed of slecht kan vinden, het is een van de centrale gestalten van de consumptie. En zoals iedereen consument is, of het recht heeft om het te zijn, zo is iedereen toerist of heeft het recht het te zijn. Een kritische consument of een onkritische, beide zijn consumenten. Consumptie en het kijken naar de wereld als spektakel, horen bij het kapitalisme, en het kapitalisme maakt de wereldorde uit. Alle pogingen om daaruit te stappen zijn fataal mislukt. Er is (voorlopig) geen alternatief voor het kapitalisme en dus is er geen alternatief voor het transcendentaal toerisme. [...] Toerisme is niet zozeer een probleem maar een gegeven, geen marginaal verschijnsel, maar een lotsbestemming. Daarom kan het transcendentaal worden genoemd. Toerisme is uiteindelijk de enige manier waarop we nog contact hebben met de materiële overblijfselen van de traditie (of met de natuur, of met andere culturen enzovoort). We gaan niet meer naar de kerk om er te bidden, maar om haar te bekijken. We gaan naar de stad, niet om er te wonen, maar om er musea te bezoeken of terrasjes te doen. Dat wil ook zeggen dat het toerisme, paradoxaal genoeg, de enige kans is om ons een toegang te verschaffen tot het erfgoed, en derhalve uiteindelijk ook de enige kans voor dat erfgoed zelf.

[...]

Het toerisme is de laatste existentiemodus van de westerse beschaving. Op het moment dat de netwerken zich integreren tot 'informatiesnelwegen' en we niet meer aan plaatsen gebonden zijn, op het moment dat de steden desintegreren, dat iedereen ingeplugd is op de netwerken (gas, elektriciteit, telefoon, fax, autosnelwegen, internet) wordt elke woning een zwevend eiland in een zee van netwerken: *cyber cocooning in the blue lagoon*. Deze wereld als netwerk is een ironische synthese van de sedentaire en de nomadische fasen van de mensheid. Transcendentaal toerisme is de fantasmagorische 'bovenbouw' van de netwerkmaatschappij.

=

Dit een sterk bekorte versie van 'Over transcendentaal toerisme. Een causerie', uit de bundel *De archeologie van de kick. Over moderne ervaringshonger*, Uitgeverij Van Tilt, Nijmegen 2009 (eerste druk 1995). Een herdruk is in voorbereiding.

Wonen waar de

de Helling
24
zomer 2013

Het vakantiegevoel gaat veel verder dan alleen die vakantie zelf, het wordt op allerlei manieren gebruikt om een aangenaam gevoel op te wekken, of dat nu gaat om pensioenen of om woningbouw. Is toerisme een echt 'isme' geworden?

Er was eens een man die beweerde dat het meest invloedrijke isme van de twintigste eeuw het toerisme is. Zijn bewering kan misschien zonder omhaal op de hoop nutteloze *sweeping statements* worden geworpen. Mij lijkt het de moeite waard om haar, al is het maar voor de duur van een artikel, voor waar te houden. In ieder geval staat er in Rotterdam een stukje vastgoed dat in historie en verschijning een stevig argument pro die bewering levert. Het gaat om de buurt *le Medi*, drieënnegentig woningen groot, die al vóór de bouw werd aangeprezen met de slagzin 'Wonen Waar De Zon Altijd Schijnt'.

Roseetje

De voorgeschiedenis van *le Medi* heeft op zichzelf beschouwd met toerisme en vakantie niets te maken. Ze is veeleer politiek. Het gemeentebestuur van Rotterdam voerde eind jaren negentig een beleid onder de naam *Veelkleurige Stad*. Dit had tot uitdrukkelijk doel om de verschillende culturele bronnen van de inwoners in de stad zichtbaar te maken. Dat Rotterdam een cultureel rijk geschakeerde bevolking heeft, mocht ook blijken uit de gebouwde omgeving. Als eerste respons vanuit de bevolking verscheen op het Noordplein in het Oude Noorden een originele Marokkaanse fontein. De initiatiefnemer, Hassani Idrissi, beschouwde dit als een begin. Hij zag ook graag woningbouw met Maghrebijnse kenmerken en kwaliteiten. En inderdaad wist hij een woningcorporatie zo ver te krijgen dat ze voor een stadsvernieuwingslocatie in Rotterdam-Delfshaven met dit idee in zee ging. De voor de sloop bestemde Schippersbuurt zou de plek worden waar met herkenbare Noord-Afrikaanse elementen zou worden gebouwd. Aan de uitwerking van dit idee gingen vele praatsessies vooraf, gewijd aan het gewenste eindbeeld en de weg om dit te bereiken. Er werd een toolbox ontwikkeld waarin de nodige bouwstenen te vinden zijn. De stedenbouwkundige van de gemeente en twee architecten voor de woningen werden ingeschakeld. De woningcorporatie nam een ontwikkelaar in de arm. Uiteindelijk werd een buurt bedacht die de vorm zou krijgen van een ommuurd stadje met toegangspoorten, een pleintje

met fontein in het midden en bijzondere woningen met veelkleurige gevels binnen de muren en siermetselwerk aan de buitenkant van het complex. De uitstraling zou niet uitgesproken Marokkaans zijn. Want het misverstand dat het een woonbuurt voor uitsluitend bewoners met Marokkaanse wortels moest worden, ware te vermijden. Zeker nadat in 2002 een stadsbestuur aantrad waarin Leefbaar Rotterdam dominant was, werd zo'n denkbeld taboe; zelfs iets als diversiteitsbeleid was voortaan verboden. Wat bleef, was het streven om de nieuwe stedelijke middenklasse te huisvesten in deze omgeving. Daarin zou een buurt met een 'mediteraan' karakter uitstekend passen en zo werd de werving van woningkopers ook ingezet.

Lees de folder. *Stel je maar voor (...) gezellig nog een roseetje drinken met je vrienden of de burens op een zwoele zomeravond op het binnenplein. Kinderen spelen nog buiten en vermaken zich met het water van de fontein. Als je niet beter wist, zou je denken dat je op vakantie was. Maar je bent thuis, en het is er veilig...* (Com-Wonen, ERA Bouw en Woonbron 2007).

De kopers weten natuurlijk best dat ze geen vakantiehuysje gaan kopen, maar daarmee is het appel aan het vakantiegevoel nog niet vergeefs. Zo zegt een vrouw van dertig, die van plan is een woning te kopen: "Als je naar Italië gaat, heb je altijd van die kleine gezellige dorpjes, die gezellige straatjes en er staan ook huizen die een leuke kleur hebben. De zon schijnt er altijd, je bent op vakantie, je hebt een vakantiegevoel. Ze proberen in *le Medi* natuurlijk die sfeer te creëren." (geciteerd door Sabine

Meier, gepromoveerd op onderzoek naar themawijken). En dat het werkt blijkt ook uit onderzoek door het Delftse OTB. Tegen de interviewer zegt bijvoorbeeld bewoonster Alice: "Ja, we hebben een kerstboom op het plein en dan gaan we daar wat drinken en daarna gaat iedereen weer zijn eigen gang. Dus dat, daarom lijkt *le Medi* een beetje op een cruiseschip." En een andere bewoonster, Ellen, zegt: "Ik ben dus vaak naar Marokko geweest, ook met mijn zonen, en naar Afrika, noem maar op, dat vind ik heel leuk. En daar sprak die stijl me al enorm aan. Ik denk, alles wat ik al uit die verre landen heb meegenomen tijdens vakanties, dat past hier weer helemaal in zo'n huis."

Gemengd

Toch werkt de vakantieassociatie niet bij alle bewoners. Het zijn alleen de autochtone kopers die eraan refereren. Voor de anderen, die zelf mediterrane of Caribische wortels hebben, is het wel sympathiek dat er naar dergelijke culturele bronnen wordt verwezen, maar zij vinden het veel belangrijker dat *le Medi* ook autochtonen trekt. Dat verhoogt de status en geeft de gewenste menging. Een vakantiegevoel krijgen ze er niet van. Voor sommigen levert het Noord-Afrikaanse karakter zelfs bijzondere confrontaties op. "Al mijn Turkse vrienden zeggen 'ja, wat zijn dat voor Marokkaanse woningen?'" vertelt een Turks-Nederlandse woningkoper aan OTB. "Ja, het is een apart project heb ik ze uitgelegd. Dat het niet echt Marokkaans, maar meer Arabisch georiënteerde architectuur is. (...) Je voelt dat Arabische wel, hoor.

zon altijd schijnt

de Helling
25
zomer 2013

Vooraf in dat binnengebied, dan heb je die erkers en zo. Dat is een beetje dat Arabische gebeuren. Waar de Arabische vrouwen wel eens in de erker gaan zitten en zo en naar buiten kijken. (...) Maar als je tegen een Turk 'Arabier!' scheldt, zal die het absoluut niet leuk vinden."

Je kunt je afvragen of het mediterrane van de bouwwijze en de feitelijke multiculturaliteit van de bewoners bij elkaar passen. Geen onbelangrijke vraag. Volgens de gegevens van Sabine Meier is van de woningkopers zestig procent in Nederland geboren en veertig procent elders. Echter, van die zestig procent blijkt 36 procent minstens één ouder te hebben die niet in Nederland geboren is. Als men de cbs-definitie van 'allochtoon' zou hanteren, is 76 procent van de kopers westerse of niet-westerse allochtoon, met dertien verschillende herkomstlanden. Haar onderzoek wijst uit dat de autochtone kopers zeer bewust kiezen voor deze plek omdat ze in een gemengde wijk willen wonen. Dat dit in *le Medi* ook een werkelijk gemengde buurt oplevert, vinden ze goed. Bij de allochtone bewoners, die veelal uit de omgeving komen, is de aanwezigheid van autochtonen, die juist vaker van verder weg komen, het gewilde bewijs dat ze in een opwaartse sociale beweging zitten. Maar hiermee is nog niet gezegd dat de verschillende leefstijlen bij elkaar passen.

In de praktijk van alledag blijkt dat het zonnige beeld van de buurt niet voor iedereen dezelfde betekenis heeft. Mehmet: "En wat ik wel grappig vond, het is fysiek gezien wel een mediterrane project, maar dat bete-

kent nog niet dat het ook niet-fysiek gezien een mediterrane project is, hè? Wat ik daarmee bedoel is, kijk, wij hebben bijvoorbeeld een vereniging van eigenaren en de regels van de VvE zijn best wel streng. Dus het is zelfs mogelijk om een boete te krijgen, als je een regel twee keer of zoiets niet nakomt. Dat vind ik helemaal niet mediterrane (...) En een van de burens, die wel een benedenwoning had, had dus een heel mooi kabouterachtig tuinhuisje neergezet. Het was echt supermooi om te zien. En zij moesten dat gewoon slopen. Zij kregen ook nog een boete van 3.000-4.000 euro. Dat werd volgens mij gedeeltelijk kwijt gescholden of helemaal, maar überhaupt het idee. En het was ook echt mooi om te zien. Mijn buurman en ik waren zo stomverbaasd dat zij het moesten slopen, ik vond het zo superzonde. Dat is niet mediterrane." (onderzoek OTB) Wat evenmin 'mediterrane' aandoet, zijn de sluitingstijden van de poorten (om zeven uur 's avonds gaat alles op slot) en het verbod om fietsen bij de voordeur te stallen.

Enclave

Le Medi staat er nu bijna vijf jaar en er zijn al vijftig baby's geboren. Volgens bewoners die ik recent weer gesproken heb, wordt het gaandeweg minder met de strengheid van de regels. Op zonnige dagen, als er in de straatjes en op het pleintje feestelijkheden zijn georganiseerd en er veel kinderen rondscharrelen, lijkt het wel wat op een vakantiepark. Het kan 'binnen de muren' al met al een prettige en veilige leefomgeving zijn. Kritische geluiden van bewoners van het eer-

ste uur gaan over de geringe aansluiting met de omliggende wijk. Ze hadden zich meer voorgesteld van contacten en activiteiten buiten hun enclave – want zo voelt het voor hen. Te veel een soort 'binnenstedelijk vinex-gebied'. En dat heeft ook reële oorzaken. Aansluitende woningbouw die de vernieuwing van de wijk zou versterken is niet doorgegaan. Voorzieningen in de omgeving die interessant zouden zijn voor nieuwe bewoners van buiten én voor de eerdere bewoners, zijn (nog) niet gekomen. Andere bewoners echter, ook van het eerste uur, maar geboren in de omgeving en met familie en bekenden daar, maken wel degelijk gebruik van wijkvoorzieningen en hebben er ook hun kinderen op school. Zij hebben niet het enclavegevoel. Dit heeft er ongetwijfeld mee te maken dat ze weliswaar cbs-allochtonen zijn, maar als wijkbewoner juist autochtoon.

Keren we terug naar de man uit de aanhef en zijn boude bewering. We kunnen hem zijn gelijk gunnen: wie vreemde omgevingen heeft leren kennen in de welwillende stemming van de toerist, kan zijn eigen woonomgeving kiezen, zelfs inrichten en ook beleven vanuit dierbare herinnering. In *le Medi* kaatst de omgeving deze herinnering op gezette momenten weer terug. Natuurlijk past hier relativering: de feiten wijzen op het grote verschil tussen vakantie-ervaring en migratie-ervaring. Even waar is dat de toeristische ervaring ook verandering brengt in de kijk op zichzelf en de eigen omgeving. Of om het te zeggen met de woorden van bewoonster Alice, wie een cruise heeft gemaakt kan zich thuis op een cruiseschip wanen. En kan dus, zoals in *le Medi*, zijn burens in al hun diversiteit met een goedaardige blik als medepassagiers beschouwen.

=

Herman Meijer werkte als Rotterdams wethouder eind jaren negentig mee aan de voorbereidingen voor het opzetten van *le Medi*.

Literatuur

Sabine Meier, *Living in imaginary places. On the Creation and Consumption of Themed Residential Architecture*, ... proefschrift Universiteit van Amsterdam 2013.

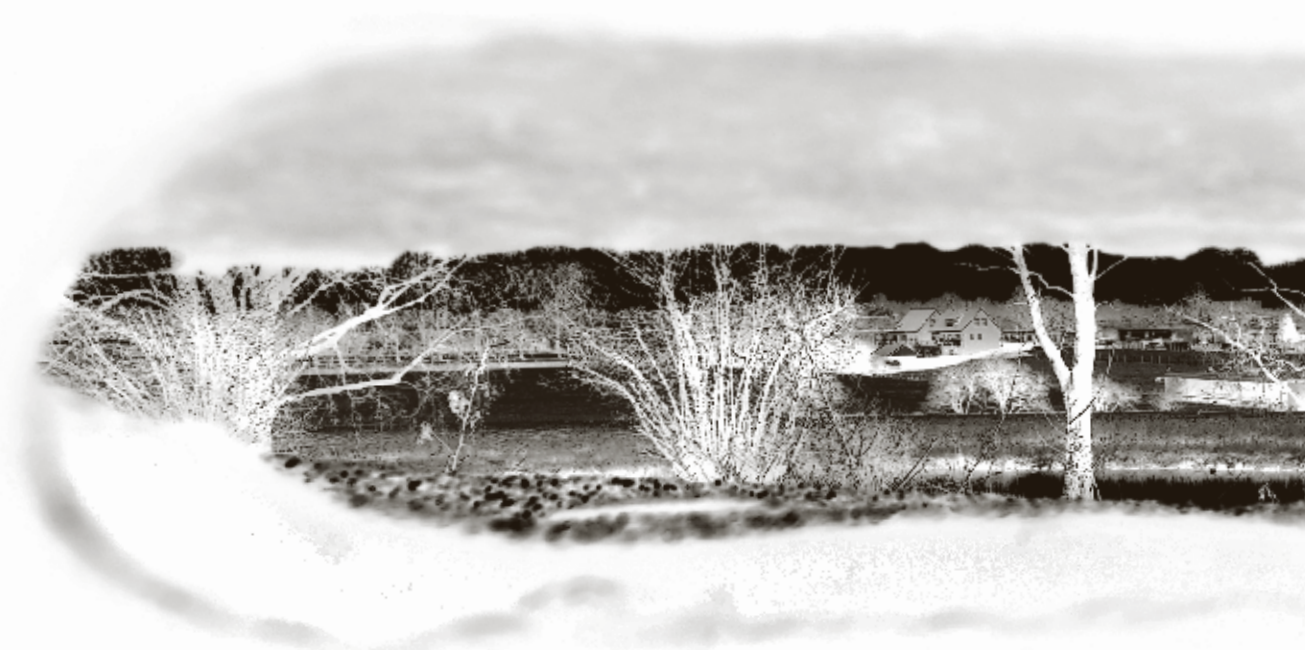
Sabine Meier en Arnold Reijndorp, *Themawijk. Wonen op een verzonnen plek*, Uitgeverij THOTH, Bussum 2010.

Sabine Meier, "Mediterrane gevoel te koop in Rotterdam", *Sociologie*, jrg.5, 2009/2; Brochure *le Medi*, Com-Wonen, ERA Bouw en Woonbron, Rotterdam 2007.

Stijl van leven, stijl van bouwen, onderzoek door het Delftse OTB i.o.v. platform Corpovenista.

Grenslan

De Stelling van Amsterdam, sinds 1996 een UNESCO-monument, wordt tegenwoordig aangeprezen als rustgevend recreatieoord: een toeristenparadijs met een ooit angstaanjagende faam. Dat roept vragen op: wat hebben toerisme en militarisme met elkaar gemeen? Is toerisme oorlog? Twee kritische stedenbouwkundigen inspecteren het terrein: een verkenning op het kruispunt van de getrainde tred en het geschoolde oog.

De wereldbevolking groeit, de verstedelijking zet door, en de reislust neemt toe. Allereerst in de westerse wereld, maar steeds meer ook vanuit de nieuw opkomende landen waar de middenklasse wint aan omvang, en over steeds meer geld en informatie beschikt. De buitenwereld trekt. En dus is inmiddels ook daar sprake van een opkomende mobiliteit: toerisme. Europa wordt ontdekt. De oude wereld voorziet een profijtelijke toekomst in een toeristische cultuur, meestal gereduceerd tot een toeristische economie. De economische geografie verwelkomt de 'toeristen-industrie'.

Oorlogswinst

Stel je voor: vliegveld Schiphol in het hoogseizoen: een horde toeristen op weg naar elders. Zandvoort op een warme zomerdag: een invasie van dagjesmensen. Amsterdam op Kroningsdag: een provinciale inval. Onder het alziend oog van een massieve crowd control (AWACS-vliegtuigen in de lucht), maar 'goud voor het toerisme', zoals de stadsadverteerders juichten. De intocht van Sinterklaas, Pinkpop, Oerol, Museumnacht, Vredesweek, Stellingmaand, Dag van de Architectuur: bezoekersaantallen scoren record na record ... de wereld draaft door.

Dat feest kent een keerzijde. De lokale bevolking bezigt oorlogstaal: 'horde', 'invasie', 'inval', 'bezettingsmacht'. Deze misprijzende woorden, noem het toerismekritiek, is niet van de lucht. Maar meestal is de klacht alle-daags: hinder, rommel, lawaai tot diep in de nacht. De 'ander' is een lastpak. Parasiteert als een soort invasieve exoot op de kwaliteiten van 'onze' thuisstad (thuisdorp, -streek, -land). We ontvluchten het eigen huis naar elders. Om daar diezelfde exoot te zijn.

Geen wonder, die krijgskundige woorden: massaverkeer is geoefend in oorlogstijd. De Eerste Wereldoorlog was proeftuin van menselijke mobiliteit op grote schaal. De glorie van de spoorweginieurs, de logistieke experts van snelheid en precisie, altijd druk in de weer om zo rap mogelijk menskracht op andermans grondgebied te doen landen. Massaverkeer impliceert massaproductie: van het uniform, het prikkeldraad, van het gifgas en van het fototoestel. Automobiellclubs werden opgericht en publiceerden reisgidsen, maakten kaarten zoals die van Michelin en Goodyear, die op die manier stimuleerden dat hun autobanden kilometers maakten. De ANWB-paddenstoel werd ontworpen in de Eerste Wereldoorlog. Overigens tot spijt van het Ministerie van Oorlog, dat voorspelde dat de toch al aardrijkskundig zwak begaafde Nederlandse soldaat, het leren-kaartlezen voortaan achterwege zou laten.

Aarzeling

Wij kennen enige aarzeling om ons toerist te noemen. Reizigers als 'wij' zijn: kenners, fijnproevers, onderlegd en belezen. Zo wij baggage bij ons hebben, dan vooral onze culturele baggage. Neen, dan de ander: de *tourist* *vulgaris*. Die is gehaast, oppervlakkig, leeft louter in grote-groepsverbanden. En sjouwt van de ene *foto opportunity* naar de andere, en dan weer naar bus. Die massatoerist loopt ons – de echte reizigers – voor de voeten.

Aan het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw herleeft de theoretische belangstelling voor toerisme, juist vanwege die ambiguïteit. Hans Magnus Enzensberger schrijft *Eine theorie des Tourismus* (1971). Dean MacCannell zet de toon met *The Tourist*;

schappen

Blik vanuit de uitkijkpost van het Fort bij Vijfhuizen. (www.kunstfort.nl)

a new theory of the leisure class (1976), hij noemt het een etnologie van de moderniteit, met als casus dat toerisme. Beoefend door toeristen – *sightseers* –, door 'hen' en ook door onszelf (*embedded*) te volgen, te bestuderen en te beschrijven. En dat met een scherp oog en met respect. Dit om zicht te krijgen op zo iets als een toeristische cultuur die inmiddels de wereld heeft veroverd. In het besef dat toeristen en hen die die toeristen komen bezoeken, elkaar wederzijds, haast kameleontisch beïnvloeden. Al was het maar omdat beiden beide zijn. Ook wij.

Ge-doordraaf: het kost ons geld, tijd en vooral emotionele energie. Het kost nog meer. Hoe viezig beklad dat toerisme onze 'eigen' steden en dorpen, onze thuisbases? Alles lijkt ten prooi te vallen aan de toeristische blik. Met gans de infrastructuur die daar bij hoort: parkeerplaatsen, hotels, bezoekerscentra, uitkijktorens, pannenkoekenhuizen, ontsloten door onontkoombaar bewegwijzerde fiets- en wandelpaden, Plots zijn gebouwen die ons dierbaar waren gepromoveerd tot monument, tot 'bezienswaardigheid'. Wie doet dat? Wiens verhaal wordt er verteld door die opgefleurde oorlogslandschappen die, gelijk exquise themaparken, worden aangeprezen als *must see* conflictgebieden, *trauma scapes*, *terror scapes*, moordlocaties? Vught, Auschwitz, Ground Zero's als Hiroshima, Dresden, New York, Tripoli, binnenkort Aleppo? Pyongyang is ook al een geliefde bestemming, inderdaad onder fijnproevers. Wellicht ver weg? Het komt dichterbij.

Er zijn toeristische tegenvormen: *fair trade*, sociaal, eco-, *pro poor*-toerisme. Ontwikkelingshulp-toerisme, waterpom-

paanlegtoerisme. Respectabele varianten, triviaal in het minst. Toerisme dicht bij huis, ook dat is weer hip. Op pad in eigen streek, stad, of straat. Weinig kilometers maken, om wille van een beperkte CO₂ uitstoot.

Maar is dit weerwerk sterk genoeg om de globaliserende trivia ietwat tegen te spreken? Wat te doen? Thuisblijven is geen optie. Toegegeven, onze antwoorden zijn vaag. De vragen blijven spelen. Door het hoofd. Telkens als we op reis zijn. Want op vakantie zijn we niet, daar hebben we geen tijd voor.

Proeftuin dicht bij huis

De Stelling van Amsterdam ... is notable for the unique way in which the Dutch genius for hydraulic engineering has been incorporated into the defences of the nation's capital city, aldus een UNESCO-rapport.

Warme woorden: natie, hoofdstad, waterstaat, ingenieurskunst, defensie, uniek, beroemd ... de Nederlandse denkkraft. We kennen ook koude woorden: oorlog, vijand, angst, dood, landmijn, kanon, valkuil, modder, mist, kou, Koude Oorlog. Kille werkwoorden: spioneren, camoufleren, observeren, verdringen, uithongeren, vermoorden.

Vergeet niet: de Stelling van Amsterdam is ontworpen als een offerlandschap. Als 'verschroeide aarde', maar dan op zijn Hollands: opzettelijk verdrinken land, kniediep geïnundeerd.

Onze vraag: hoe kan een landschap dat ooit was ontworpen als een afschrikwekkend oord – als een terreurlandschap – hoe kan dat omgetoverd worden tot een 'toeristisch' paradijs? Tot een aangename bestemming, een aantrekkelijk gebied waar het plezierig ontspannen is? Dat kan, onder voorwaarde. Die omtovering mag alleen als het beoogde

'paradijs' oog houdt voor zijn 'dodelijk' verleden? Dat vergt een, ook ethische inzet. Immers, het is niet altijd feest, niet overal paradijs, pretpark, lusthof. De triviale praat van de *city marketeers* – o verveling – verhindert dat een 'schuldig landschap' zo af en toe iets te berde brengt dat niet meepraat in de zonnige beeldtaal van de toeristenindustrie.

De Stelling

Doel van ons project – een streng geleide wandeling over de Geniedijk – is het verrichten van veldwerk. Het is een speurtocht naar kansrijke motieven die ontwerpenderwijs bespeeld kunnen worden bij de (gestage) transformatie van een landschap. Veldwerk volgens de richtlijnen van de serendiepe methode: loop zuidwaarts, zoek zijwaarts. Op zoek naar sporen die de omvorming van een militaire geografie in een toeristische geografie zinvol kunnen 'bewegwijzeren'. Schurend erfgoed, het fort als frictie, de Nieuwe Kaart van Europa. Kan de Stelling van Amsterdam daarover iets te berde brengen?

Dit is een opgave die ook elders speelt. Oude agrarische gebieden, sleetse industrielandschappen en inmiddels ook kruimelige toerisme-landschappen als die aan de Spaanse kusten; ze krimpen. Het ene landschap geraakt in verval. Het verliest zijn functie. En daarmee aan betekenis. Gaandeweg ontstaat er iets nieuws. Tussen dat ene en dat andere moment zit geregeld enige tijd: soms jaren, soms decennia. Het landschap blijkt een pauzeland. Juist dat is een bestemming voor *embedded* veldwerk: een omweg waard.

Nauwelijks (1852) was het Haarlemmermeer drooggemalen of de militaire ingenieurs maakten zich zorgen over de landsverdediging. Dat betekende welhaast automatisch benaauwdheid over de verdediging van Amsterdam, toen gezien als de 'sleutel tot het land'. De vlakke polder aan de zuidkant van de stad, gaf vrij baan aan hebzuchtige legers. De hoofdstad lag open voor de vijand, wie dat ook was.

De nieuwe Stelling van Amsterdam is gebouwd tussen pakweg 1883 en 1920. Volgens het oude concept dat rond 1800 was beraamd: een kring van forten rond de hoofdstad. Met als beproefd wapen het water, een middel dat al sinds de zestiende eeuw werkzaam was als ruggengraat van het laaglandse defensiestelsel. Vooral aan de zuidelijke grens van de Stelling was inundatie als hindernis gedacht. Met dit verschil, dat gaandeweg de negentiende eeuw de maat van de cirkel ruimer werd gemaakt. De

28 Verveling is de grootse vijand van een fort

idee bleef gelijk aan die van de zogenaamde 'posten van Kraijenhoff', genoemd naar de geestelijk vader, Cornelis Kraijenhoff, de man die in de eerste helft van de negentiende eeuw de directeur was van de 'Hollandse Fortificatiën'.

Het ontwerp

Het Stelling-ontwerp dat uiteindelijk werd uitgevoerd, beschreef een denkbeeldige 'muur' in een wijde cirkel rond Amsterdam; de omtrek was zo'n 135 kilometer. Binnen die muur: de kostbaarheden van het Koninkrijk. Buiten die muur: imaginair water. Doel: de hoofdstad als laatste toevluchtsoord behouden voor bezetting.

De Stelling van Amsterdam kent zo'n 42 forten. Ter bescherming van evenzovele accessen: wegen, spoorwegen, meestal waterwegen, die de linie, haaks op de cirkel doorsneden. Rondom de forten lagen kleinere cirkels: 'verboden kringen'. Daarbinnen was bouwen verboden, tenzij in hout. Iets wat scheef was dwars door de inmiddels droge Haarlemmermeerpolder, een militaire wal gebouwd: de Geniedijk, een landmark van formaat. Aan de zuidkant van die dijk, daar lag een offerlandschap. Ten tijde van een vijandelijke dreiging kon dit stuk grond – het grootse deel van de prachtige polder – onder water worden gezet. Let wel, de poldermensen waren nog maar nauwelijks noestig doende om de sompige grond een beetje vruchtbaar te maken, of hen werd gevraagd om zich voor te stellen dat hun land weer aan het water werd prijsgegeven.

De veronderstelde aanmaaktijd van deze inundatie: een week of twee à drie. Traag dus. Met als resultaat een waterverhoging van hooguit veertig centimeter. Traag én futiel. Zonder nauwkeurige reliëfkaarten, gebaseerd op een minutieuze waterpassing, was dit een hopeloze onderneming. Alleen de kennis en kunde van het strijdmachtonderdeel de Genie – het genie van de Genie – maakten dat deze militair waterstaatkundige operatie kansrijk werd geacht.

De dijk

De Geniedijk – een robuust 'aardwerk' – is uit militair geografisch oogpunt een begrijpelijk ding. Voorzien van een vernuftig watersysteem en intelligent beplant met camouflerende geboomte, was de dijk een werkzaam element van een landschap dat diende af te schrikken. De internationale militaire literatuur (de blik van de spion?) sprak dan ook met ontzag over de bijna mythische kracht van de onderwaterzetting. De geïnundeerde

terreinen pasten naadloos in de categorie van natuurlijke helle-oorden: type moeras, sompige veen, wad. Onbegaanbaar dus, onberekenbaar en dus onbetrouwbaar voor de vijand die er vreemd was.

Dit was het scenario tijdens oorlogsdreiging: de inundatie werd 'gesteld', rustig aan. Intussen vluchtten de koning met zijn gevolg de Stelling binnen. In zijn zog de regering en tal van notabelen die zich ook onmisbaar achtten. Ze zochten het gezelschap van de bevoorrechte Amsterdammers, enkele hoge omwonenden en vooral veel militairen. Opgeteld een miljoen mensen, voorzien van munitie, proviand, medicijnen, pleisters en genoeg discipline voor zes maanden, de gedachte weerstandstijd van Nederland – dan dus gereduceerd tot 'Amsterdam'. Dat halve jaar verbeidde men de komst van behulpzame bondgenoten. Het beeld wie die bondgenoot was, bleef even vaag als het idee wie die vijand was.

Ook elders rond Amsterdam werd fiks gebouwd. Tegelijk met de Geniedijk verrees het Rijksmuseum, geopend in 1885. De spoorwegen werden uitgebouwd tot een net, Amsterdam en Haarlem kregen royale stations. Aan de westkant van Amsterdam, in het dan nog prille Noordzeekanaal, bouwde men grootse sluizen. Juist dat project bleek én een majeure inbreuk op de Stelling, én een toonbeeld van achterhaaldheid: al bij opening waren de sluizen te klein, het kanaal bleek te ondiep, en dat na elke verbetering weer.

Het lot

Het lot van de Stelling was vergelijkbaar. Doorlopend te laat, te traag, te zwak. De brisantgranaat, het treinverkeer, eerst de zeppelin, later het verkenningsvliegtuig, al gauw uitgerust met draadloze communicatieapparatuur. Telkens weer verscheen er een nieuw 'ding' dat de militaire ingenieurs had kunnen bewegen om ten halve te keren. Men dwaalde door. Tot 1920. Toen was de Stelling klaar. En verscheen er weer iets nieuws: het wereldomspannende, onzichtbare netwerk van luchtwegen. Ook vanaf het kortelings aangelegde militaire vliegveld Schiphol. Het was definitief gedaan met de kracht van de Stelling. Wat restte was de angstaanjagende faam uit de vakliteratuur.

Tegenwoordig ziet het stelling-gebied er vriendelijker uit. De Geniedijk heet 'een rustpunt in een stedelijke hectiek vol van verkeersgewoel', een 'ideaal fietsgebied'. Sinds 2005 is het benoemd tot Nationaal Park. Het Fort bij Vijfhuizen is provinciaal erfgoed. Kunstfort en wijkplaats, niet alleen voor de

creatieve klasse, maar ook voor vogels, vissen en planten.

Sinds 1996 draagt de Stelling het predicaat UNESCO-erfgoed. Net als de Beemster (sinds 1999) en de Amsterdamse Grachtengordel (sinds 2010). Het ene Werelderfgoed – de Stelling – beschermt het andere Werelderfgoed – de Grachtengordel – in het noorden met behulp van weer een ander Werelderfgoed – de Beemster. Of bewaakt de Stelling de 'sleutel tot het land': het Rijksmuseum, schatbewaarder van de Glorie van Hollands Gouden Eeuw, de Nachtwacht, het portret van de wachters van de nacht? Maar wat was dan die nacht, die zo die zo vakkundig door de Stelling bewaakt moest worden?

Wijzer worden

Inmiddels hebben wij van alles en nog wat bijgeleerd. Onze tred is getraind, we kunnen wandelen. Fietsdiploma's, zwemdiploma's, vaarbewijzen: we hebben ze gehaald.

De moderne toerist is beroeps geworden, gewapend met de geschoolde blik van de spoorzoeker, de detective, de politieagent, afgewisseld met die van de vogelspotter, de burgerjournalist, de luchtverkenner, dan weer die van de etnoloog, die zich (vermomd als toerist) met plezier waagt aan de observatie van andere toeristen.

De Eerste Wereldoorlog was de bakermat van de massamobiliteit. En dus ook van de grensbewaking. De uitkomst anno vandaag: een *high tech* buitengrens, Fort Europa. Met een waakzaam leger: Frontex (sinds 2004) en Eurosur (sinds 2013). Een slim samenspan van veldwachters, kustwachters, politie, douane en marine. In het bezit van een hoog ontwikkeld arsenaal aan wapens. Slimme camera's, satellieten, spionagevliegtuigen en steeds meer *drones* houden 24/7 de wacht: over de dag en over de nacht.

Wij op onze beurt spotten met onze eigen *drones*: de camera's die ons volgen. We weten dat 'ze' weten waar we wonen, waar we werken, wat we kopen, lezen en wat onze reisbestemmingen zijn. Ook dat is ons bekend. En inmiddels weten wij ook dit: toerisme is een wereldwijd verschijnsel dat het moderne bestaan tot een uitdaging heeft gemaakt. Het is te complex en ook te leuk om alleen in vakantietijd te overdenken.

=

De Graaf en Schütte zijn betrokken bij de manifestatie 'Stellingname – water, land & innoverend erfgoed' (2013) in Kunstfort bij Vijfhuizen. Curator is Jacqueline Heerema. Zie www.kunstfort.nl
Literatuur: zie verder lezen.

DE BUURT

CAMPING

16 -18 AUGUSTUS IN HET OOSTERPARK
Amsterdam

WWW.DEBUURTCAMPING.NL

Woont u in stadsdeel Oost van Amsterdam, dan kunt u deze zomer kamperen in het Oosterpark. Bij het kampvuur leert u uw buuren beter kennen. Leen een luchtbedpomp van een ondernemer uit de buurt,

doe de afwas met een wethouder en ga voetballen met een van de straatcoaches. Het is niet duur, maar wel CO2 neutraal. De initiatiefnemers hopen dit volgend jaar in heel Amsterdam mogelijk te maken.

100% europeaan

Op 19 augustus 2012 werd ik eindelijk honderd procent Europeaan. Ik zat in de bus van het Zwitserse Buchs naar Vaduz, de hoofdstad van het vorstendom Liechtenstein. Buchs had er nogal slaperig uitgezien en ik verwachtte van Vaduz eigenlijk niet veel beters. Toch was ik opgetogen, wat kracht bij werd gezet door de muziekkeuze van de buschauffeur: 'I'm so excited' van *The Pointer Sisters*. Bij het passeren van de grens – nauwelijks meer dan een bordje met een vlag erbij – werd ik honderd procent Europeaan: ik had alle Europese landen bezocht, van Reykjavík tot Tirana en van Lissabon tot Chisinau.

Het is een vreemde hobby: ik verzamel landen zoals een ander postzegels en was dan ook als een kind zo blij dat ik mijn verzameling eindelijk compleet had.

Vaduz was, zoals verwacht, een saai en aangeharkt bergdorp met peperdure auto's en een overdreven aantal bankfilialen. Ik had overduidelijk niet de interessantste plek tot het laatst bewaard; zelfs in het doezelende Skopje was meer te doen.

Ik geef toe dat mijn landenverzamelwoede enige obsessief-compulsieve trekken vertoont. Toch is het voor mij enorm nuttig om overal zélf geweest te zijn, ook al is er weinig te beleven. Je kunt natuurlijk wel over alle landen lezen, maar dan gaat de flow van het dagelijks leven ter plekke aan je voorbij. Bovendien ruik je niets en proef je het eten niet – onontbeerlijk voor een goede indruk van de *couleur locale*.

De efficiëntste reis door Europa (en de wereld) is een bezoek aan het IFFR (International Filmfestival Rotterdam). Uit alle windstreken komen films die de problematiek én het dagelijks leven haarfijn vastleggen. Toch voldoet dat voor mij niet. Behalve de al genoemde nadelen is er nog iets mee aan de hand: een film is zowel letterlijk als figuurlijk een *frame* (denkraam). Je kijkt door de ogen van een ander en dat is voor mij niet goed genoeg.

Twee jaar geleden stond een hele aflevering van de Helling in het kader van *framing*. George Lakoff werd door de hoofdredacteur aangehaald, die *frames* definieert als mentale structuren die ons wereldbeeld bepalen. "Ze beïnvloeden onze doelen, plannen en ons gedrag. In de politiek komt dit neer op een ideologische strijd in een gemediatiseerde werkelijkheid: wie het lukt zijn *frame* dominant te maken, bepaalt de politieke agenda."

Concrete voorbeelden hiervan te over. Polen staan bekend als luie alcoholisten zonder baan. Nu zijn er vast een hoop Polen voor wie dat inderdaad geldt (en boeken en films waarin dat overtuigend aan de orde komt). Toen ik echter in Wroclaw op het Europese Cultuurcongres een debat met Poolse intellectuelen en geïnteresseerd publiek mocht leiden, kreeg ik een heel andere indruk. Veel Polen geloven in Europa, zetten sterk in op ondernemerschap en zijn empathische gesprekspartners. Een ander voorbeeld deed ik op in het Noord-Ierse Belfast, waar ik de afgelopen oud en nieuw meemaakte. De *Troubles* zijn er officieel over, maar de muren, hekwerken en ijzige sfeer in de buitenwijken sloegen mij koud om het hart. Kleine gebeurtenissen maken het beeld af: ze staken in Belfast bij de jaarwisseling geen vuurwerk af, want, zo zei iemand in de pub, "given our recent history, we're not much into blowing up things for fun." En de Polen drinken alleen stevig als ze er ook goed bij eten.

Mijn werk bestaat uit het onderzoeken van de tijdgeest. Dat is een *frame* op zich en ik neem ook mijn eigen vooroordelen en opvattingen mee als ik in Sofia, Pyongyang of Medellín rondkijk, de kranten lees, mensen spreek en de sfeer opsnuif. In de geest van Lakoff kan ik me niet permitteren om me bij het interpreteren van de tijdgeest de politieke agenda van een ander op te leggen. Toch laat ik het niet bij mijn eigen indrukken alleen: ook de *frames* van anderen dragen ertoe bij dat ik de lokale zaak van meerdere kanten blijf bekijken. Het werk van de studeerkamer geleerde of de filmmaker diskwalificeer ik daarom helemaal niet. Ik neem ook hun *frame* graag tot me. Je ziet me elk jaar weer op het filmfestival in Rotterdam.

Zoals iedereen met verzameldrang ben ik nooit tevreden. Ik mag me misschien honderd procent Europeaan noemen, maar de wereld houdt niet op bij de straat van Gibraltar. Honderd procent wereldburger ben ik nog lang niet: in Gaborone, Roseau, Melekeok en Funafuti ben ik nog nooit geweest. Er is dus werk aan de winkel: ik zal niet rusten voor ik in al die prachtige hoofdsteden voet op aarde heb gezet.

=
Farid Tabarki, redacteur de Helling en
directeur studio Zeitgeist

De Refugio (toevluchtsoord) is een zelf ontworpen en zelfgebouwde schuilplaats. In 2011 brachten 100 pelgrims op uitnodiging er een dag en een nacht in door. Het logboek sprak o.a. van de voorpret (en zorg) over de van te voren onbekende locatie, de spanning van de wandeltocht met kaart, het 'wauwgevoel' bij het zien van de Refugio, het gehannes met het slot en de deur, de eerste blik op het interieur en het overweldigende uitzicht over het meertje vanuit de cocon.

Door het sobere karakter vormt de Refugio een contrast met het gecontroleerde alledaagse leven en zijn comfort. Refugio laat de bezoeker even stil staan in een tijd waarin alles aan verandering onderhevig is.

Refugio is een project van grafisch ontwerper Eva Blaak en theatermaker Léonie Dijkema in samenwerking met de architecten Anton Bronsvoort en Henk-Geert Blaak.

In de zomer van 2011 stond de Refugio aan het Kluizenaarsmeertje op Landgoed Vilsteren. Vanaf half juli verschijnt ergens in Nederland een nieuwe Refugio. Meer info: www.refugio.nu

Foto's: Léonie Dijkema en Eva Blaak

VERDER LEZEN.

Sharon Bohn Gmelch, (red.)

Tourists and Tourism: A Reader

2e editie. Waveland Press,
Long Grove Ill. 2009

Een prachtig boek over de diversiteit en de impact van toeristen is deze bundel onder redactie van een Amerikaanse antropologe. Zij heeft 27 verhalen en analyses verzameld van het fenomeen toerisme en ook van mensen die toeristen observeerden: dus de bezoekers bekeken. Het is niet alleen frappant hoe gevarieerd de toeristische bestemmingen zijn: steden, landschappen, natuurschoon, evenementen, of 'exotische stammen' – maar ook hoe toeristen dat zijn: zeer divers qua interesse en optreden. In dit boek komen alle 'klassieke' ontmoetingssituaties van de toeristische bezoekers met de lokale samen-

leving of cultuur ter sprake, maar ook zeer controversiële, zoals sekstoerisme. Het boek behandelt vragen als: wat zoeken toeristen als ze reizen? Hoe reageren lokale mensen op de toestroom en op het gedrag van toeristen? Wat voor sociale en milieueffecten heeft de niet-aflatende vloed van toeristen op de bezochten plekken? De auteurs komen uit diverse sociale wetenschappen, maar schrijven zeer toegankelijke en amusante case studies die ons aan het denken zetten. Het boek is mooi geïllustreerd en bevat ook een lijst van films over toerisme en een voorbeeld van een gedragscode voor 'verantwoord toerisme'.

J. Abbink

L. van Egeraat

Gezinsuitstapjes in Nederland. Dagrecreatie voor het hele gezin

's-Hertogenbosch 1966

Zin om in de stijl van de jaren zestig een autotochtje te maken? Van Egeraat heeft in dit boek veel dagtripjes in verschillende regio's van Nederland en Vlaanderen beschreven.

Via online tweedehands boekwinkeltjes of Marktplaats kunt u nog aan dit boek komen. De dagtrip is uitgewerkt en bedoeld voor jong en oud; met autotochten (die natuurlijk ook op de fiets kunnen), stadswandelingen en natuurwandelingen. Voor kinderen heeft hij per trip een aantal vragen. 'Oudewater. Vraag eens aan uw kinderen,

hoe ze de inwoners zouden noemen?' De antwoorden staan achterin het boekje. Het is erg charmant in de taal van 1966 door Van Egeraat rondgeleid te worden in een nieuwe streek of, nog leuker, in eigen streek. 'De huizen van de oude stad liggen samengedrongen rond de bedenkelijk scheefstaande toren (138 cm afwijking).' Ook interessant om te zien wat er nog van over is gebleven en wat er is veranderd. Van Egeraat weet op boeiende wijze de mooie plekken aan te prijzen.

Saskia Mens

boekenlijstje

Toerisme en oorlog:

In C.B. Lavenir, *La Roue en le Stylo* (Parijs 1999) wordt verteld dat Club Méd (sinds 1950) een vinding is van een voormalig medewerker van de Belgische geheime dienst, die na de Tweede Wereldoorlog ervaring opdeed met de organisatie van opvangoord voor overlevenden van concentratiekampen. In E. Diller, R. Scofidio, *Back to the front. tourism of war* (Caen 1996), wordt o.a. gewezen op de rol van kustprofielen op toeristische ansichtkaarten bij de keuze van de landing op D-Day in 1944. Die kaarten werden naar Engeland verstuurd door Engelse vakantiegangers aan de Franse kust.

Een term die thans lijkt te beklippen – *traumascapes* – komt uit

de pen van Maria Tumarkin, *Traumascapes; the power and fate of places* (Melbourne 2005). Interessant in dit opzicht is ook J. Jouanais, *Topographies de la Guerre* (Parijs 2011). Het is een catalogus bij een fototentoonstelling over (eens) betwiste grenslandschappen; de fotografische blik op zoek naar sporen van oorlog en geweld, in Angola bijvoorbeeld, Irak, Afghanistan, Noord-Ierland.

Lucy Lippard, *On the beaten track; tourism, art and place* (New York 1999) gebruikt de verzamelnaam: *tragic sites*. Tenslotte: Philip Stone, *Dark Tourism, Heterotopias and Post-Apocalyptic Places: The Case of Chernobyl* (2013)

Jan de Graaf

Marli Huijjer

Ritme. Op zoek naar een terugkerende tijd

Uitgeverij Klement, Zoetermeer 2012 (3e druk, 1e druk 2011)

Vakantie is opgenomen in ons leefpatroon. Het maakt deel uit van ons ritme. Maar kunnen de vakanties nog op tegen de versnelling van het dagelijkse ritme? En hoe staat het met de balans tussen werken, zorgen, feesten en vrije tijd? Huijjer maakt zich zorgen, en zij is niet de enige. Ze gelooft echter niet dat de vele pleidooien voor onthaasting soelaas bieden. De verstoring van ritmes is geen individueel, maar een politiek probleem. Volgens Huijjer verliest de samenleving namelijk meer en meer het gezamenlijke ritme. Dat kan leiden tot sociale ontwrichting. Haar vraag: welke nieuwe leefritmes kunnen we ontwerpen die beter aansluiten bij de eisen van de tegenwoordige samenleving?

Erica Meijers

Graham Greene,

Journey without maps 1936

Greene trok in 1935 op dertigjarige leeftijd een maand lang te voet door het met tropisch regenwoud bedekte binnenland van Liberia, West-Afrika's zwarte republiek. Zijn voettocht, zo'n 500 kilometer lang, was een aaneenrijging van beeldend beschreven kleine en grote ongemakken, afgewisseld met al even beeldend beschreven ontmoetingen met vogels van diverse pluimage in de vele dorpen die hij passeerde. Het was een hete en lange tocht over smalle paden door bos, bos en nog eens bos. In elke hut waar hij overnachtte, wemelde het van de ratten, kakkerlakken, malariamuggen en ander ongedierte en het eten was dramatisch slecht. Het ene dorps-hoofd zag hem aan voor een lid van het Britse koningshuis, terwijl de ander Greene zo snel mogelijk zijn dorp uitwerkte. Het mooiste reisverhaal ooit. En de hele tekst is te downloaden op internet.

Leo Platvoet

Zeeland: *conserveren*

Kom naar Zeeland voor rust en ruimte, belooft menige folder en website. En ze komen, de toeristen en dagjesmensen. Maar hoe houd je Zeeland mooi onder de druk van al die rustzoekers? Voortdurende verandering is het antwoord.

Wandelaars in Yerseke Moer, een van de oudste stukken Zeeland. Waar 'gemoerd' werd voor zoutwinning. Mens en natuur worstelden hier eeuwenlang, maar de natuur bleek de sterkste.

In Zeeland is het volgens velen gelukt om landschap en natuur goed te bewaren. De term 'bewaren' suggereert dat de ontwikkeling van natuur en landschap in Zeeland statisch was en is. Niets is minder waar. Elke ramp of oorlog (met overstroming) zette het landschap op z'n kop. Dat is al eeuwen zo. De vorige eeuw alleen al stond Walcheren onder water in de oorlog, en ook de watersnood van 1953 trok diepe sporen in het landschap. En na 'het water' kwamen de mensen om het veranderde landschap naar hun hand te zetten.

Toen Zeeland met de aanleg van de Deltawerken werd opengelegd kwam ook het toerisme tot bloei. Op kleinere schaal was dat er al. Domburg floreerde begin twintigste eeuw met kunstenaars en gekroonde hoofden die er verpozing zochten. Na de ramp werden de duinranden ontwikkeld. Hendrik Sturm, dorpsschrijver te Serooskerke, verhaalt ervan in *Weer kwam het water*. Naderhand kwamen de projectontwikkelaars. De combinatie tussen weinig op kwaliteit gerichte ondernemers en gretige (kleine) gemeenten (leges en belastingen) leverde niet altijd een fraai beeld op. In de jaren zeventig van de vorige eeuw was er alle aanleiding voor de opkomende milieubeweging om zich (ook) sterk te maken voor de kwaliteit van landschap, natuur en ruimte. Ook de ruimteclaims van de recreatiesector werden kritisch bekeken.

Maar Zeeland blijft veranderen. Ook in de recreatiesector. Zeeuwse recreatieondernemers concurreren nu niet alleen met Limburg en Friesland, maar ook met Turkse stranden, Griekse eilanden en cruises op de Oostzee. Zeeuwse ondernemers weten ook dat kwaliteit van de ruimte een essentieel onderdeel is van hun product.

Dat legt de volgende vraag op tafel: hoe bereik je dat veranderingen in het landschap ook verbeteringen voor natuur en landschap zijn? Moet je conserveren of innoveren? En hoe hoog leg je dan de lat?

Sprinkhanen

De lat ligt hoog vanwege de concurrentie met de Turkse stranden en vergelijkbare oorden. Zeeland moet concurrentiekracht putten uit datgene waar ze goed in is. Dat is het landschap, recreatienatuur, dynamische Deltanatuur en cultuurhistorie. Daar profiteert heel Zeeland van en daarom is het een taak van de overheid om de kaders voor kwaliteitsontwikkeling vast te stellen en dit niet aan de markt over te laten. Bovendien moet betwijfeld worden of alle recreatieondernemers zelf over de kwaliteit kunnen waken.

Het is niet iedereen gegeven het (individuele) bedrijfsbelang in een collectieve kwaliteitsstrategie te plaatsen. Zo vindt er bijvoorbeeld nog steeds 'uitponding' plaats. Dat is de verkoop van vakantiehuisjes en chalets aan individuen, terwijl de grond eronder in bezit blijft van de eigenaar/ontwikkelaar. Na verloop van tijd is verloedering onontkoombaar door gebrek aan beheer. Doorgaans zit de gemeente dan met de brokken, zeker als er geen regels over het beheer bestaan. De eigenaar is inmiddels weer op een andere stek bezig: sprinkhaangedrag.

Om de grote kaders van kwaliteit en beheer in het oog te kunnen houden, is de Provincie het aangewezen niveau om een visie te ontwikkelen. Recentelijk is een redelijk geslaagde 'structuurvisie' opgesteld. Zo wordt er verschil gemaakt tussen *hotspots* en gebieden met een lage conjunctuur. De uitwerking door de gemeenten in een bestemmingsplan is een absolute *must* om ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan en handhaving overbodig te maken. En daar zit hem vaak de kneep. Gemeenten moeten in hun bestemmingsplannen een 'kader' neerleggen voor de ontwikkelingen in hun gemeente. Zonder kader is er namelijk geen ruimte. Binnen dat kader kunnen burgers en ondernemers zich bewegen zonder dat ze al te veel op de vingers worden gekeken. Hoe groot het kader is, hoeveel ruimte er is voor initiatief, wordt door het bestuur bepaald. Maar als er gaten in het kader zitten, zijn handhavende ambtenaren continu bezig om ontsnappende initiatiefnemers terug naar de kaders te commanderen. Met alle vervelende gevolgen van dien. Veel gemeenten zijn bang voor stevige kaders uit vrees voor te rigide beleid. Dat is vreemd. Als het beleid te rigide blijkt is het kader te klein en moet het groter worden. Het gevolg van ontoereikende kaders is dat langzaam maar zeker de kip met de gouden eieren wordt geslacht. Een voorbeeld: elke gemeente wil tegenwoordig een opvallend, liefst hoog gebouw hebben. Maar hoeveel *landmarks* kan een gebied aan voordat er gewoon van hoogbouw moet worden gesproken? Of men noemt het 'icoonproject' en probeert zo een hoteltoeren van 165 meter hoog in het Veerse Meer gerealiseerd te krijgen. Ondernemers zijn veel creatiever dan de overheid. Dat is logisch en dat moet ook zo zijn. De lijn moet dus zijn: geef de ondernemer de ruimte, maar bepaal eerst het kader. Ook nu al is de gemeente wettelijk verplicht een structuurvisie en een bestemmingsplan te maken. Maar niet al die plannen voldoen. GroenLinks hecht aan heldere bestemmingsplannen.

en door innoveren

Leesbaar landschap

Conserveren is van oudsher een soort van inblikken. In het geval van het Zeeuwse landschap zou dat dus betekenen: hek eromheen, verboden toegang. Landschap conserveren is echter een *contradictio in terminis*. Het Zeeuwse landschap is ontstaan door dynamische veranderingen, veroorzaakt door de natuur en door mensenhanden. Het Zeeuwse landschap verandert nog elke dag. De vraag luidt dus: wat moet er geconserveerd worden? Welk stadium van Zeeland is referentie voor conservering? Toen alles nog zee was? Zeeland na de eerste inpolderingen, toen de dijken nog kwetsbaar waren? Moderne landbouwpolders? Of gefixeerde kust en Deltawerken? Het Zeeuwse landschap is op dit moment op heel veel plekken een prachtig product van ontstaansgeschiedenis en cultuur. Het landschap is leesbaar. Cultuurhistorie is zichtbaar en de natuur is waardevol. De uitdaging is nu om dit product te koesteren, terwijl ondernemers een goede boterham verdienen en de bewoners een lang en gelukkig leven beschoren is. Dat is de kern van innoveren.

Uit de gezondheidsleer komt het gezegde dat een mens een lang en gelukkig leven beschoren is wanneer men goed slaapt, goed eet en weinig stress kent. Raakt dat uit balans, dan wordt men kwetsbaar. Balans is dus de sleutel.

Van oudsher werd onderscheid gemaakt tussen opbrengende investeringen (het rood) en niet opbrengende investeringen (het groen). Het rood staat voor gebouwen, huizen, bedrijven: beton kortom. Het groen staat voor natuur en landschap. Dat onderscheid is achterhaald. Een maatschappelijke kosten- en batenanalyse laat ogenblikkelijk zien dat onbalans in investeringen rood en groen, duur uitpakken. Dat geldt beide kanten op. Investeert men in rood zonder groen, dan zal de recreant vroeg of laat kiezen voor de concurrent. Verder behoeft de meerwaarde van groen tegenwoordig geen betoog meer. Gezondheid, ontstressen, woon- en levensvreugde zijn onlosmakelijk verbonden met de hoeveelheid natuur en landschap. Het groen in onze omgeving. De rapporten van onderzoeksbureau Triple E behoeven hier geen herhaling. De essentie daarvan is: natuur is een drager van economische ontwikkeling. Maar ook te rigide nadruk op natuur(aanleg) werkt contraproductief. Dat hebben we in de laatste twee decennia kunnen zien: de bevolking keerde zich tegen de natuur en vond dat er geen geld meer mocht naar de natuur. Nog steeds staan er borden

langs de weg 'Stop de Groene Leugen'. Nu brengen we rood en groen in balans. Die balans heet: recreatienatuur.

Recreatienatuur voegt kwaliteit toe aan het recreatieve product en voegt iets toe aan het landschapsschoon van de provincie, op een karakteristieke streekeigen manier. De inrichting van het gebied is geënt op recreatie in een natuurlijke omgeving. Dat is de kracht van Zeeland: het landschap, de recreatienatuur, de dynamische Deltanatuur en de cultuurhistorie.

In West Zeeuws Vlaanderen worden zogenaamde 'recreatienatuurdoeltypen' geformuleerd. Die geven een kader voor ondernemers (recreatieondernemers en natuur- en landschapsondernemers, zoals de terreinbeheerders) om recreatienatuur aan te leggen en te beheren.

Wat de recreatieondernemers op hun eigen terrein doen is aan henzelf. Wel of geen chalets, seizoensplaatsen, wel of geen tentplaatsen. Ondernemers kiezen hun eigen strategie. Maar omgeving en kwaliteit van het recreatiebedrijf zijn een verantwoordelijkheid voor alle Zeeuwen. Want die profiteren allemaal.

Wie gaat dat betalen?

Natuurbeleid staat onder druk. Er is gewoon minder geld beschikbaar. Dat zijn politieke keuzes. Moeten we dan het hoofd maar in de schoot leggen? Of zijn er meer wegen die naar Rome leiden?

De Provincie Zeeland heeft 'regels voor een vereveningsbijdrage' opgesteld: wie in gebouwen investeert, moet dat ook in landschap doen. Soms wordt dat een verkapt belasting genoemd. Het is gewoon belasting. Wie het landschap veel belast, betaalt veel en wie het landschap weinig belast, betaalt minder. Dit is een uitstekend middel om ruimtelijk te sturen. De volgende stap is om dat belastinggeld goed in te zetten. Alle regels voor verevening of rood-voorgroen blijken alleen te werken als ze worden meegenomen in integrale gebiedsontwikkeling. Zoals in West Zeeuws Vlaanderen in de Groese Polders en straks in Waterdunen. In een dergelijke benadering betalen alle profiterende partijen mee. En dat is dus heel Zeeland, niet alleen de rechtstreeks betrokken ondernemer. Die profiteert, en rekent de kosten door aan zijn klant. Die is dus co-financier nummer één.

Ondernemers klagen nog wel eens over concurrentiekracht. Daar kan de overheid een handje helpen. In deze tijden van crisis en krimp hebben overheden weinig liquide middelen om bij te dragen aan de ruimtelijke

kwaliteit. Ze hebben echter wel andere troeven. Gemeenten zouden een ondernemer van goede wil namelijk kunnen bevoordelen. Een paar creatieve ideeën: voorrang geven bij de behandeling van een aanvraag en tegemoetkoming in de leges. Ik hoorde daarover een ambtenaar zeggen dat bevoordelen wettelijk niet is toegestaan. Een weinig creatieve benadering. Bijvoorbeeld, wanneer een bedrijf neerstrijkt op een bedrijventerrein zorgt de gemeente voor infrastructuur, bekabeling, verlichting en dergelijke op dat terrein. Dat is bevoordelen van deze ondernemer ten opzichte van de recreatieondernemer. Waarom is een recreatieve hotspot geen bedrijventerrein te noemen? Dat is co-financier nummer twee.

Dan is er de recreant. Deze betaalt toeristenbelasting aan de recreatieondernemer van zijn overnachtingadres. Co-financier nummer drie. Nummer vier is de terreinbeheerder, die in bepaalde delen van de recreatienatuur zijn natuurdoelstellingen mag behalen en betaald krijgt vanuit de SAN of een andere aankoop, beheer en inrichtingspot. Nummer vijf is de wegbeheerder die gewin kan behalen door bij de aanleg werk met werk te maken door middel van een goede planning en afstemming met zijn partners in gebiedsontwikkeling. En sommige beheersmaatregelen bevorderen verkeersveiligheid en waterveiligheid.

En tenslotte de bewoners. In Amerika is het hoogst gebruikelijk dat inwoners (groepen), kerken, scholen, bedrijven etc. wegbermen schoon houden, bepaalde beheersklussen doen, gebieden adopteren, benefietevenementen organiseren ten behoeve van de leefbaarheid van hun omgeving, dus dat kan ook ruimtelijke kwaliteit zijn. En dat is co-financier nummer zes.

De dynamiek van natuur en landschap en economie in Zeeland vraagt om scherpe keuzes. Om een heldere definitie van kwaliteit. Om slim beleid maken én uitvoeren. Dan zijn er legio kansen voor natuur, landschap, ondernemers én hun klanten. Dan wordt recreatie wat het woord feitelijk betekent.

=

Literatuur

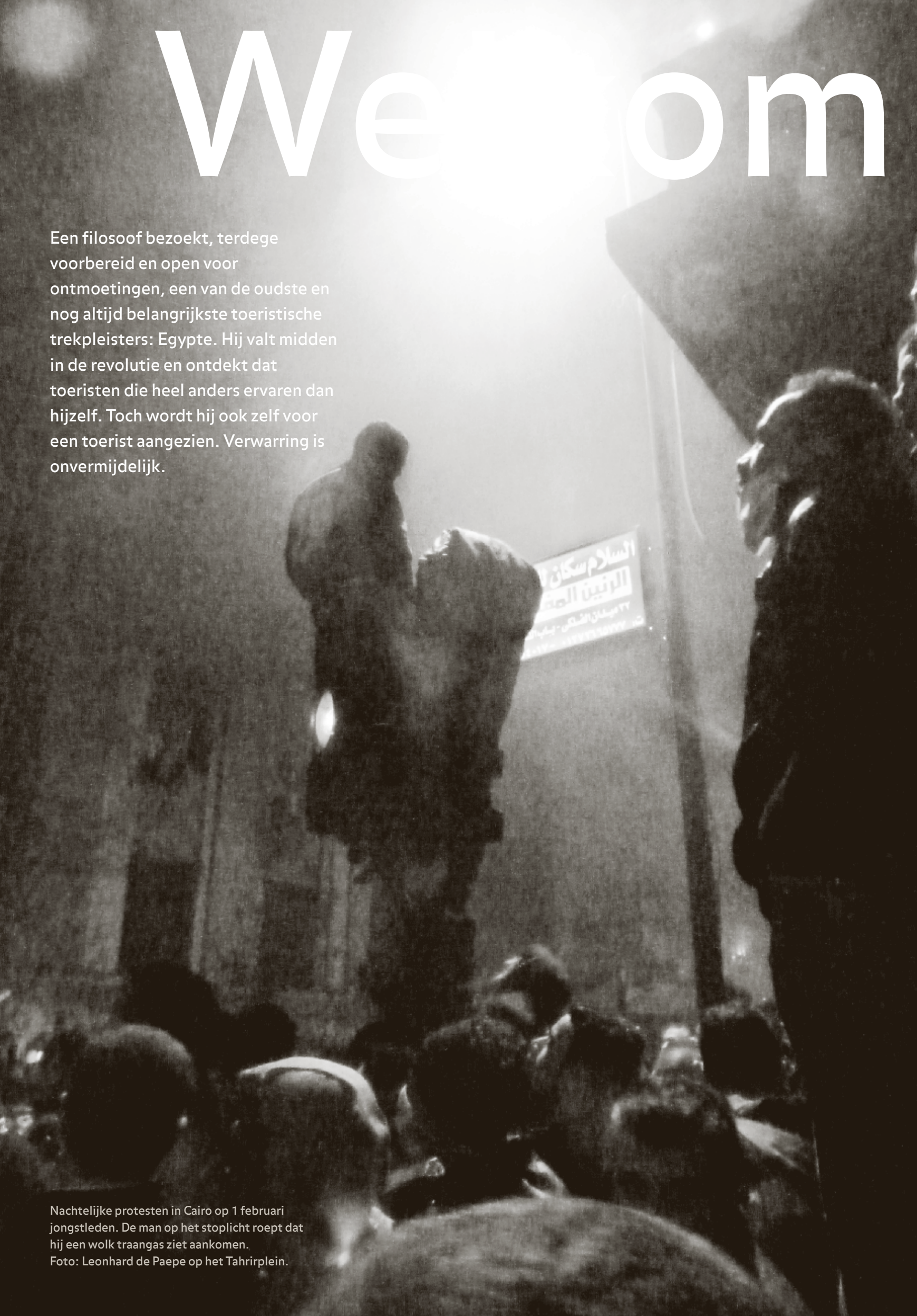
Hendrik Sturm, *Weer kwam het water*, Opus 2, 1976.

Rapporten van onderzoeksbureau Triple E, zoals *Het Groene Kapitaal* (over de economische waarde van Zeeuwse natuurgebieden); *Geld als Water* (over o.a. Volkerak-Zoommeer), zie www.triplee.nl/boeken.html
www.waterdunen.com

Welkom

Een filosoof bezoekt, terdege voorbereid en open voor ontmoetingen, een van de oudste en nog altijd belangrijkste toeristische trekpleisters: Egypte. Hij valt midden in de revolutie en ontdekt dat toeristen die heel anders ervaren dan hijzelf. Toch wordt hij ook zelf voor een toerist aangezien. Verwarring is onvermijdelijk.

Nachtelijke protesten in Cairo op 1 februari jongstleden. De man op het stoplicht roept dat hij een wolk traangas ziet aankomen.
Foto: Leonhard de Paepe op het Tahrirplein.

in Egypte

Welkom in Egypte! Mooiere woorden om de brug met een vreemdeling te slaan, zijn misschien nog nooit verzonnen en Arabieren zijn er gul mee. Wie als toerist naar Egypte gaat zal deze woorden bekend in de oren klinken. Op vakantie in een van de prachtige vijfsterren *all inclusive* resorts in de zuidelijke Sinaï of toeristenparadijs Hurghada, compleet met boottocht over de Nijl, een kamelentocht door de woestijn of op de Quad, overal heten Egyptenaren je welkom en overladen je met warme aandacht, cocktails en de heerlijkste mediterrane gerechten.

Mijn introductie in Egypte was in dat opzicht niet anders. Op uitnodiging van de piepjonge, maar internationaal doorgebroken choreograaf Adham Hafez, kwam ik aan op het vliegveld van Cairo en hoorde uit diens mond precies dezelfde woorden.

Reisgids

Erg toeristisch was mijn voorbereiding niet. Ik had geen korte broeken bij me, geen reisgids, zonnebril of zonnebrandolie. Maar wie de uitgestoken hand van de welkomstgroet aanneemt, zou zich eveneens moeten interesseren voor degene die hem welkom heet. Voorafgaand aan mijn vertrek uit Nederland had ik maandenlang intensief gestudeerd op het Arabische land aan de vruchtbare Nijldelta – niet veel groter dan het totale oppervlakte van Nederland – waar ruim tachtig miljoen mensen samenwonen. Wat was mijn reisgids? Wel, de geschiedenis van de drie dictators: Gamal Abdel Nasser, Anwar Sadat en de zojuist door het volk afgezette Hosni Mubarak; daarnaast studies over de Arabische lente van buitenlandcorrespondenten en diplomaten, de biografie over Mohammed van de beroemde oriëntalist Maxime Rodinson en zelfs de scholastieke filosofie van Al-Ghazali. Ik leerde dat Egypte vijf inkomstenbronnen heeft: olieopbrengsten, heffingen van het Suezkanaal, overmakingen door Egyptenaren in het buitenland, buitenlandse hulp en toerisme. Onder Mubarak haalde het land jarenlang groeicijfers van wel zeven procent. Macro-economische cijfers die de gestage verpaupering van de onderklasse niet konden tegenhouden. (Tarek Osman, 2011)

Mijn opdracht in Egypte was het geven van zes lezingen over dans en revolutie aan dansers en choreografen verbonden aan het HaRaKa-instituut, waar Adham Hafez de geestelijk vader van is. Mijn PhD-college politieke filosofie aan de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten in Den Haag was onder zijn aandacht gekomen en was reden geweest om mij uit te nodigen

in Cairo. Mijn colleges hadden de escalatie van volksoptstanden in Egypte en de twijfelende reactie daarop van wereldleiders als uitgangspunt genomen. De berichtgeving en *livecam* op het Tahrirplein vormden als het ware een *realtime* illustratie voor het college.

Het dansinstituut lag bezaaid met flessen wijn, antikoloniale publicaties, jointjes, en rapporten over de mensenrechtensituatie. Een publicatie van de Egyptische organisatie voor Mensenrechten op de mantel van de haard, schatte dat minstens 18.000 mensen zonder aanklacht of proces gevangen zaten. Ik wist het al, maar in Cairo, tussen de mensen voor wie dit dagelijkse realiteit is, voelde diezelfde informatie anders.

Het HaRaKa instituut ligt op een steenworp afstand van het Tahrirplein, een plaats die inmiddels heilig is voor een groot deel van de inwoners van Cairo. Dáár hadden een miljoen mensen gestaan toen Mubarak de pantserwagens op het volk af liet rollen, daar was de strijd geleverd tegen criminelen die Mubarak als in een laatste wanhoopsdaad op het volk had losgelaten. De organisch georganiseerde weerstand van het volk is inmiddels beroemd. Provisorische ziekenzaaltjes werden bemand door ziekenhuispersoneel die na hun dienst naar het plein spoedden, moeders kwamen eten brengen, meisjes scheurden stukken van hun rokken voor molotovcocktails en arbeidersjongens vormden de frontlinie in de strijd tegen de oproerpolitie. Voor een heel korte periode was het Egyptische volk verenigd geweest op Tahrir. De gemiddelde toerist zal zich niet realiseren dat vrijwel iedere Egyptische passant die beelden op het netvlies heeft staan, maar dat geen Egyptenaar erover zal vertellen.

Biertje

Toen ik er kwam, waren de meeste appartementen met uitzicht op Tahrir inmiddels verhuurd aan cameraploegen uit heel de wereld, maar het leger liet zich er niet meer zien. De stad hing bezaaid met verkiezingsposters van honderden kansloze presidentskandidaten. Overal heerste bedrijvigheid en stonk het naar uitlaatdampen. Op een handjevol foto's van martelaren op Tahrir Square na, herinnerde niets aan de opstand van begin dat jaar.

Mijn eerste volledige dag in Cairo viel samen met oud en nieuw. Op het stoffige plein waar het verkeer inmiddels als vanouds rond raasde leek niets een nieuwjaarsfeest aan te kondigen. Maar de mensen van HaRaKa verzekerden mij dat verschillende

groepen, waaronder de broederschap, de salafisten, de communisten, de liberalen en de feministen ongetwijfeld bezig waren zich voor te bereiden op een volksfeest. En inderdaad, die avond stroomde het Tahrirplein vol Egyptenaren. Iets na elfen kwamen vanuit alle richtingen Kopten met kaarsen uit de kerken het plein op. Hafez was buiten zichzelf van geluk toen de Kopten het provisorisch gebouwde podium betraden en begonnen te preken. Hij vertaalde hun woorden. Ze spraken hun zegen uit over Egypte en al haar inwoners. Sterker nog, ze dankten Jezus dat hij in zijn jeugd veiligheid had gezocht in hun land en noemden Egypte een christelijk land. Daarna zongen geëmotioneerde christenen en moslims *samen* hun volkslied en lieten ballonnen op voor allen die gestorven waren in de strijd tegen Mubarak.

Enkele uren later stond ik in de luxe-wijk Zamalek tussen de dansers van HaRaKa in een dure toeristendiscotheek. Iedereen ging los op de dansvloer. Terwijl de eerste berichten in internationale kranten repten van de unieke gebeurtenis op Tahrir Square, sprak ik met een Nederlandse fitnessinstructeur die zich er niet van bewust was dat er zich een revolutie had afgespeeld in Egypte. Wel was het hem opgevallen dat een biertje in Utrecht net zoveel kost als in Cairo.

De dagen daarna installeerde ik mij in het instituut en bestudeerde boeken die ik nodig had voor mijn lezingen. 's Avonds waren er vergaderingen die half zakelijk van aard waren, en half tot doel hadden om op verhaal te komen. Ik ontdekte dat de mensen van het HaRaKa-instituut vrijwel allemaal eens waren opgepakt of beschoten en dat iedereen wel iemand kende die nog in het ziekenhuis lag. De klusjesman, een eerstejaars student filosofie, had een pak slaag gekregen in de kelders van het Egyptisch museum voor het maken van foto's van pantserwagens. De SCAF – The Supreme Council of Armed Forces, die onder leiding van generaal Mohamed Hussein Tantawi na de val van Mubarak de macht greep – had tijdens en kort na de revolutie delen van het wereldberoemde museum gebruikt als strafkamers. Hij liet me de rode littekens op zijn rug zien.

Blote armen

Tijdens mijn dagelijkse wandelingen door de stad werd ik vrijwel op iedere straat aangesproken door wildvreemden, die, zo bleek keer op keer, mij visitekaartjes wilden geven of obscure winkels in wilden lokken

en daarbij steevast handtastelijk werden. Het verbaasde mij dat iedereen mij herkende als toerist. In de grote steden van Nederland is de diversiteit zo groot dat iedereen anoniem over straat kan. In Cairo hoorde ik overal: Welkom in Egypte, om daarna een winkel in gelokt te worden. Het enige middel tegen deze irritante ontmoetingen bleek expliciete onvriendelijkheid. Dit laatste raadde mijn collega's van HaRaKa me aan. Zij hadden geen medelijden met me. Ik was buitenlander, dus toerist. Toerist, dus handel, en je kunt het een Egyptenaar niet kwalijk nemen dat hij handel probeert te drijven.

Iets heel anders dat me na een paar weken begon op te vallen begon subtieler. Het viel me op dat ik in een mannenwereld leefde. In het streng islamitische land was de enige vrouw die ik soms tegenkwam een moederlijke operazangeres op het instituut. Verder had ik geen enkel contact met vrouwen. Niet eens oogcontact. Egyptische vrouwen en meisjes keken me niet aan op straat. Vrouwen bleken in de metro in aparte compartimenten te zitten en in de winkels werd ik geholpen door mannen. Na enkele weken werd het irritant om nooit met een vrouw te kunnen praten. De sensatie te leven in een 'halve wereld' is zelfs aan intelligente mensen moeilijk uit te leggen, als ze het zelf nooit hebben meegemaakt.

Via via ontmoette ik Ali, een vrolijke jongen en een fervent lid van de moslimbroederschap, met wie ik er eens over sprak. Ali begreep niet echt waar ik het over had. Ali luisterde belangstellend naar mijn uiteenzetting over de omgang tussen mannen en vrouwen in Nederland, en nodigde me uit om met zijn vrienden naar Hurghada te gaan. Hij had er jarenlang gewerkt en hij vertrouwde me samenzweerderig toe erg van Russische vrouwen te houden. Pas later begreep ik dat hij af en toe met vrienden van de moslimbroederschap naar het toeristenparadijs zo'n vierhonderd kilometer buiten Cairo ging, in de hoop op seks. Russische vrouwen staan bij de Egyptenaren bekend als de meest losbandige en seksueel toegankelijke vrouwen, hoewel Ali me regelmatig vertelde dat *alle* westerse vrouwen zich aangetrokken voelen door Egyptische mannen; hun ongeëvenaarde hoffelijkheid en donkere ogen zijn ten ene male onweerstaanbaar.

Een westerling erbij in Hurghada zou echter toch onzichtbare deuren openen en dus was ik van harte welkom om mee te gaan. Het was ook voor hen de enige kans om in contact te komen met vrouwen. De enige vrouwen die mij op straat aankeken

en met wie ik in contact kon komen waren toeristen. Soms zag ik ze met blote armen rondlopen, luidruchtig shoppend en lachend. Het contrast met de grimmige sfeer uit de verhalen van de sociale strijd aan het HaRaKa instituut konden niet groter zijn en de toeristen in Cairo begonnen mij bizar voor te komen. Toeristen delen niet in de werkelijkheid van de Egyptenaar en interesseren zich er ook niet voor. Andersom is het beeld dat de Egyptenaar van de westerling heeft, gevormd door toeristen. Dat leidt tot een hardnekkig beeld van westerlingen, als niet in staat de (lokale) werkelijkheid te begrijpen. Ik had er soms behoorlijk last van. Zelfs bij de mensen van HaRaKa werd ik soms in eerste instantie als westerling gediskwalificeerd als gesprekspartner als er een meningsverschil was.

Georkestreerde illusie

Op een avond zat ik in een donkere kroeg aan de oever van de Nijl en sprak erover met Adham Hafez. Hij bestelde whisky en verzuchtte dat onder Sadat het beleid van *intifafah* werd ingevoerd. Daarmee brak met het socialisme van Nasser. De bescherming van arbeiders werd stap voor stap afgebroken en hij opende de Egyptische markten voor buitenlandse multinationals en investeringen. Toerisme bleek een godsgeschenk dat als nieuwe inkomstenbron enthousiast werd aangeboord. Plotseling kwamen de toplocaties voor nieuwe hotels en accommodaties en andere economische voordelen in handen van voormalige officieren van het leger en de inlichtingendiensten. De totale opbrengsten uit toerisme groeiden van vrijwel niets in de jaren zeventig naar vier miljard dollar in 2007. Overal schoten toeristische resorts als paddenstoelen uit de grond. Complete stranden werden afgezet te *gated communities*, waar gewone Egyptenaren, zo vertelde de choreograaf, zonder speciale opleiding uit geweerd werden. Toeristen werden in de dictatuur op subtiel wijze gescheiden van de Egyptische bevolking.

Ik vroeg wat voor opleiding hij bedoelde. Hafez legde, nippend aan zijn glas whisky, uit dat de opleidingen toerisme in de jaren negentig erg aantrekkelijk werden voor jonge Egyptenaren zoals Ali die anders voorbestemd waren voor werkeloosheid, en bovendien noodzakelijk voor de – in Egyptische ogen – extreme seksuele losbandigheid, de geldsmijterij en het alcoholmisbruik waarmee personeel in toeristische gebieden geconfronteerd wordt. Ik vroeg hem waar de opleidingen uit bestonden. Hij gniffelde dat het een soort stoomcursus

interculturele antropologie was en jonge mensen leert om te gaan met – voor hen vaak onbegrijpelijke gedrag van – toeristen. In 2008, zei Hafez, werkte ruim anderhalf miljoen Egyptenaren in het massatoerisme. Bijkomend voordeel was – uitsluitend voor mannen overigens – dat een baan in het toerisme mogelijkheden in zich droeg tot huwelijken met westerse vrouwen, en dus verblijfsvergunningen. Vele duizenden jonge mannen zijn op deze manier naar het westen gemigreerd. De huwelijken mislukken vrijwel altijd.

Ik realiseerde me dat vrijwel geen toerist in Egypte ooit écht Egypte heeft gezien. Wat ze zien is een zorgvuldig georkestreerde illusie, waaruit sociale en politieke conflicten zijn weggeretoucheerd. De toeristen nemen op geen enkel moment deel aan de werkelijkheid van de Egyptenaren. Andersom krijgen Egyptenaren al een even eendimensionaal beeld van westerlingen als één shoppende, zuipende en feestende massa. Massatoerisme is pervers, zei ik geschokt. Hafez keek me stilletjes aan en zei: dankjewel.

Om er een kleine stilte later lachend aan toe te voegen: welkom in Egypte.

=

Na terugkeer uit Cairo schreef Leonhard de Paepe een roman over de moeizame verhouding tussen het westen en de Orient, onder de titel *Als ik je naam noem, kus ik de wereld*. Het boek wordt eind 2013 verwacht bij de Bezige Bij.

Literatuur

Tarek Osman, *Egypte. Een geschiedenis van Nasser tot na Mubarak*, Bulaq, Amsterdam 2011.

Oliver Roy, *De globalisering van de Islam*, Van Gennep, Amsterdam 2006.

Hamed Abdel Samad, *De ondergang van de Islamitische wereld*, Atlas, Amsterdam 2011.

Griekenland willen we over 20 jaar?

Tijdens de halfjaarlijkse vergadering van de Europese Groene Partij in Madrid, hoor ik dat de Duitse Groene partij onlangs een oproep deed om in Griekenland op vakantie te gaan. Zo proberen ze tegenwicht te geven aan de groeiende spanning tussen Grieken en Duitsers. Kostas Loukeris, voorzitter van het wetenschappelijk bureau van de Griekse groene partij en leraar, is er enthousiast over: “Dat is solidariteit: nu hebben we die inkomsten harder nodig dan ooit.”

Hoe zit het eigenlijk met de toeristensector in het huidige, door crisis geteisterde, Griekenland? Er komen minder Duitsers, maar de Chinezen en de Russen hebben de bakermat van de Westerse cultuur ontdekt. En door de crisis zijn de prijzen gedaald, waardoor Griekenland de concurrentie met Turkije en de Balkan beter aankan. Dit jaar worden toch weer zeventien miljoen toeristen verwacht, op een bevolking van elf miljoen inwoners. Kostas Loukeris wil graag ingaan op mijn vraag, want welke Griek heeft er geen ervaring met toerisme? Op een Spaans terrasje, in een vakantie-achtige sfeer en beide ver van huis, praten we bij een espresso over de impact van het toerisme op de Griekse economie en cultuur.

Makkelijk geld

Loukeris: “Toerisme is een noodzaak voor Griekenland. Je maakt de enige machine die geld in het laatje brengt niet kapot. Maar de monocultuur die het toerisme met zich meebrengt heeft merkwaardige gevolgen. Griekenland heeft zo’n tweehonderd bewoonde eilanden. Voor de toeristen wordt een hele infrastructuur aangelegd van wegen, vliegvelden, havens en andere voorzieningen, die door de lokale inwoners niet of nauwelijks worden gebruikt. In de maanden zonder toerisme ligt dat er allemaal verlaten bij. Dan is er opeens nog maar één boot per week, terwijl er eerst meerdere boten per dag aanlegden.

Toerisme heeft Griekenland dramatisch veranderd, zowel economisch als cultureel. Het was makkelijk geld: je richt een kamer in en plotseling verdubbelde je je inkomen, alleen door lakens te verschonen en een omelet te bakken. Dit veranderde het arbeidsethos en de cycli van werk. Overigens werd er in die zes of zeven maanden toerisme keihard gewerkt. Maar je weet dat je daarna maandenlang niet of nauwelijks werkt. Maar de omwenteling ging dieper: toen de Grieken nog voornamelijk van de landbouw leefden, was het van groot belang om vruchtbaar land te hebben. Dat werd van generatie op generatie aan de jongens doorgegeven. De meisjes kregen het veel minder vruchtbare, en dus waardeloze land dat aan zee grensde. Door het toerisme veranderde de voorkeur van de mannen: zij vroegen om het land aan zee. Zo vond er een verschuiving plaats van een

boerensamenleving naar een diensteneconomie. Griekenland is, deels door deze verschuiving, niet zelfverzorgend wat betreft de voedselproductie.

De ontmoeting met de toeristen zorgde bovendien voor een cultuurschok. Griekenland was een zeer conservatief land. En daar kwamen in de jaren zeventig en tachtig plotseling die veel vrijere toeristen uit het Noorden, die andere normen hadden over hoe je je gedraagt ten opzichte van het andere geslacht en wat je ‘s avonds doet. Dat veranderde eerste de mannen, en daarna ook de vrouwen. De grotere gelijkheid tussen mannen en vrouwen is voor een groot deel door toerisme in gang gezet. Wat mij betreft een goede zaak, maar de snelheid waarmee dit gebeurde, veroorzaakte wel een generatieconflict in Griekenland: de ouderen hielden vast aan de traditionele normen, maar de jongeren gedroegen zich volkomen anders.”

Bedienden

“De vraag voor Griekenland is niet of we toerisme nodig hebben of niet, maar wat voor soort toerisme. Het toerisme is veranderd. Natuurlijk heb je ook nog wel het rugzaktoerisme en mensen die elk jaar in hetzelfde dorpje komen, omdat ze het zo goed kunnen vinden met Maria, die hun die sympathieke eenvoudige kamer verhuurt. Maar dat is steeds meer een minderheid. Het grootste deel bestaat uit massatoerisme en dat is bepaald niet duurzaam. Grote toeristische operators bouwen hotels op mooie, ongerepte eilanden zoals ze dat overal ter wereld doen. Het is een *all-inclusive* pakket. De toeristen geven hun geld niet meer bij de lokale bevolking uit en komen ook nauwelijks met hen in contact. Ze komen zich seksueel uitleven, ze drinken en kijken neer op de lokale bevolking. Dit soort massatoerisme levert Griekenland niets op; het geeft het land alleen een slechte naam.

Het geld verdwijnt vervolgens grotendeels naar het buitenland. Deze grote ondernemingen opereren op een neokoloniale manier: ze controleren de toestroom van toeristen en maken de lokale bevolking van zich afhankelijk. In het begin dachten de mensen dat het een goed idee was hun kamers via de grote operators te verhuren. Maar zodra deze het monopolie in een bepaalde regio hadden, begonnen ze de prijzen te verlagen. De lokale bevolking kon daar niet tegenop: ze zaten in de val. Alsmaar meer van de kleine ondernemingen die in de jaren zeventig en tachtig overheersten, verliezen deze concurrentie. Mensen zijn niet langer zelfstandige ondernemers, maar worden – voor veel minder geld – schoonmakers, koks en bedienden in de grote hotels.

Misschien is het wel om die reden dat de mensen die in de grote steden het hoofd niet meer boven water kunnen houden en terug-

gaan naar de dorpen, niet in de toerismesector aan het werk gaan. Zij keren juist terug naar de landbouw. Maar dan wel op een nieuwe manier, met nieuwe technologieën. Voor de oude boeren was het moeilijk over te stappen op andere producten: je olijfbomen trek je niet zomaar uit de grond. De nieuwe boeren zoeken nieuwe mogelijkheden: ze investeren bijvoorbeeld in biologische landbouw en in andere producten, die meer opbrengen.”

Overleven

De overheid zou massatoerisme moeten tegen gaan, ook al levert het geld op: je kunt geen geld verdienen ten koste van alles. Ze moet investeren in kleinschalig ecologisch toerisme, dat een werkelijke ontmoeting tussen mensen mogelijk maakt en dat de lokale bevolking iets oplevert. Vergunningen aan grote hotelketens moeten niet meer zo gemakkelijk worden afgegeven, maar onder veel striktere voorwaarden. Op dit moment is het tegendeel het geval: onder invloed van het IMF en de troika richt men zich nog veel meer dan vroeger op ‘snel geld’. Vroeger was het verplicht een milieurauditoraat te laten doen als je ergens een hotel wilde bouwen, maar de eisen daarvoor zijn op dit moment veel minder zwaar. Soms doet een hotelketen zelf het milieuonderzoek. Dat zegt genoeg.

Op dit moment speelt dit in het noorden van Corfu. Een groot hotel wil zich in een prachtig natuurgebied vestigen. Dat betekent ondermeer d aanleg van golfterreinen en een nieuw vliegveld: het gebied wordt verwoest en er wordt een zware wissel getrokken op lokale bronnen zoals water. De uitstoot van CO₂ schiet omhoog. De lokale bevolking is verdeeld. Sommige zijn ertegen, anderen zeggen: we hebben het geld nodig, we moeten overleven. Maar velen hebben geen informatie over de gevolgen. Dat is het eerste dat moet veranderen: de bevolking moet, in hun eigen taal, inzicht krijgen in plannen voor hun regio. Als je mensen vraagt: wil je een baan? Dan zeggen ze natuurlijk ja. Maar als je ze uitlegt wat de gevolgen zijn voor het hele gebied en voor hun tradities, maken ze wellicht een andere keuze. Bovendien kun je ze ook vertellen dat het anders kan, dat er alternatieven zijn die misschien wat minder geld opleveren, maar die de omgeving niet verwoesten. Op dit moment kunnen ze helemaal geen eerlijke keuze maken.

Beleidsmakers zouden dat voor het hele land moeten doen, economische crisis of niet: alle aspecten, kosten en baten van toerisme in kaart brengen en een eerlijke afweging maken welke richting je als land wilt opgaan en welke prijs je daarvoor wilt betalen, nu of later. Hoe wil je dat het land er over twintig jaar uitziet? Bekijk alle aspecten en stel dan een strategisch plan op. Dat is in Griekenland nog nooit gedaan.”

=

toerisme als armoede

De allereerste reisgids over Liberia is in de maak. Dictatuur en burgeroorlog maakten toerisme lange tijd onmogelijk in het Afrikaanse land. Dat gaat veranderen. Draagt de komst van toeristen bij aan ontwikkeling, in Liberia en elders? En is ecotoerisme te verkiezen boven massatoerisme?

Het was groot nieuws in de Liberiaanse kranten in april. Een historisch moment, volgens het Ministerie van Informatie, Cultuur en Toerisme. Een groep van 140 toeristen bezocht de hoofdstad Monrovia op haar 33-daagse cruise van Zuid-Afrika naar Marokko. Het was het eerste cruiseschip in ruim dertig jaar dat in de haven aanmeerde. En de grootste groep toeristen ooit.

Toerisme bestaat niet in Liberia. Het land, dat tussen 1980 en 2004 zichzelf onderdompelde in een tienjarige militaire dictatuur, en een veertien jaar durende burgeroorlog tussen *warlords*, gesteund door kindsoldaten en bloeddiamanten, was een *no-go area* geworden. Met het herstel van de democratie in 2006 keerden onder het waakzame oog van een grote UN-vredesmacht de normale verhoudingen langzaam weer terug. Maar de toeristen bleven weg. Nu, na zes jaar fragiele vrede, is de komst van een groep cruisende toeristen die een wandeling door Monrovia maakt en daarna meteen weer vertrekt, *breaking news*. Een enthousiaste zakenman beschreef het korte bezoek als een "ongelooflijke kans om de gastvrijheid en schoonheid van Liberia met de wereld te delen" en zag het "als een voorbode van een ontwikkeling waarin Liberia zichzelf en West-Afrika een positiever imago kan geven met zijn toenemende stabiliteit, economische groei, fraaie natuur en rijke geschiedenis".

Pro-Poor Tourism

De laatste cijfers van de *World Tourism Organization* van de VN laten er geen twijfel over bestaan. Ondanks de economische crisis in de westerse wereld blijft de toeristen sector groeien (+3,6%), maar is die groei in ontwikkelingslanden al jarenlang hoger (in 2012 +4,1%).

Toerisme is de snelst groeiende sector in de wereldeconomie. En dat deze motor aan de praat gehouden moet worden, is in grote delen van de wereld een open deur. Zo niet in Afrika. Afrika kampt op grote schaal met burgeroorlogen, armoede, slechte (ook toeristische) infrastructuur en gebrek aan hygiëne. Daardoor levert het toerisme, uitzonderingen daargelaten, nauwelijks een bijdrage aan sociaaleconomische ontwikkeling. En dat staat in schril contrast met de enorme potenties die het continent heeft, met zijn overweldigende natuur, *wildlife* en rijk gevarieerde, unieke cultuur. Welke tabel je ook bekijkt, of het nu om aantallen bezoekers, hotelovernachtingen of budgetten gaat, de meeste Afrikaanse (Sub-Sahara) landen bungelen steevast onderaan. Daarbij komt nog dat het leeuwendeel van bezoekers bestaat uit Afrikanen van elders die voor een familiebezoek enkele weken 'terug naar huis' gaan. In landen waar het toerisme wel van enige betekenis is (Zuid-Afrika vooral, maar ook Botswana, Kenya, Ghana) domineren de buitenlandse touroperators, die scherpe prijzen kunnen bedingen in totaalpakketten die de toerist bij vertrek in eigen land betaalt.

Armoede is wijd verspreid in Afrika. Daarmee zeg ik niets nieuws. In de *Poverty Reduction Strategy*, in veel Afrikaanse landen mede door de Wereldbank geëntameerd, speelt toerisme nauwelijks een rol. En als het al wordt bepleit, is het op de klassieke manier: landenpromotie met clichébeelden, bouw van westerse hotelketens en geïsoleerde *resorts*.

Armoede is veel meer dan gebrek aan geld. Het is een samenhang van analfabetisme, ziektes en werkloosheid in een zich moderniserende maatschappij met zeer grote inkomensverschillen, zwak bestuur en wijd verspreide corruptie. Er zijn alternatieven in ontwikkeling die het stimuleren van toerisme verbinden met een op lokale ontwikkeling gerichte aanpak, samengevat in de term *Pro-Poor Tourism*. Toeristische, economische, duurzame en lokale ontwikkeling gaan dan hand in hand, waarbij het uitgangspunt is dat het geld dat toeristen besteden zoveel mogelijk in de lokale economie terecht komt. In Kenya hanteert het *African Pro Poor Tourism Development Centre*, als een van de eerste met succes duurzaam toerisme als een strategie voor armoedebestrijding.

Maar laat ik dichterbij huis een goed, voor Liberia (nog) uniek, voorbeeld noemen.

Kerst en Oudjaar bracht ik door in een pas geopend, nieuw gebouwd *resort*, zo'n twintig kilometer van Monrovia in een bos aan de Atlantische Oceaan. Het bestaat uit een stuk of tien verspreid liggende slaaphutten, een restaurant en een zwembad. De bouw en de exploitatie is een werkgelegenheidsproject van jewelste voor het nabijgelegen dorp, vertelde Lisa mij, die met haar vriend dit initiatief nam en drie jaar lang ieder weekend aan het bouwen was. "Alles is van lokaal hout, op maat gemaakt en gebouwd met mannen uit het dorp. De bewakers, de obers, schoonmakers en het keukenpersoneel: allemaal komen ze uit het dorp. Alleen de chef van de obers komt uit Monrovia, want de dorpingen zijn allemaal analfabeet en dat is lastig bij het afrekenen. En met deze aanpak is het ook duurzaam. Kijk, die boom staat er nog, midden in de keuken: we hebben geen boom gekapt om te kunnen bouwen. De meeste ingrediënten voor het eten worden hier verbouwd, we hebben geen airco's maar laten de zeewind door de ramen tochten en de zon het water verwarmen." Vooralsnog komen er alleen *expats* en bemiddelde Liberianen in dit duurzame paradijs.

Ratten, kakkerlakken en malariamuggen

Liberia mag dan geen toerisme trekken, het beste reisverhaal ooit geschreven, is *Journey without maps* van Graham Greene. Greene trok in 1935 op dertigjarige leeftijd een maand lang te voet door het met tropisch regenwoud bedekte binnenland van Liberia, *West Africa's Black Republic*. Hij startte in het noordwesten op de grens met Sierra Leone en liep in een wijde boog zuidoostwaarts tot aan Buchanan, dat aan de Atlantische Oceaan ligt. Zijn voettocht, zo'n 500 kilometer lang, was een aaneenrijging van beeldend beschreven kleine en grote ongemakken, afgewisseld met al even beeldend beschreven ontmoetingen met vogels van diverse pluimage in de vele dorpen die hij passeerde. Het was een hete en lange tocht over smalle paden door bos, bos en nog eens bos. In elke hut waar hij overnachtte, wemelde het van de ratten, kakkerlakken, malariamuggen en ander ongedierte en het eten was dramatisch slecht. Het ene dorpsheer zag hem aan voor een lid van het Britse koningshuis, terwijl de ander Greene zo snel mogelijk zijn dorp uitwerkte. Greene observeerde hoe in rituelen de smid met een masker op

bestrijding

veranderde in een duivel die zijn mededorpelingen de stuipen op het lijf joeg. Maar ook passeerde hij menige plaats waar vrolijk gedanst en gezongen werd. Hij schrijft ironisch, maar ook met compassie, over dat traditionele, feodale leven en maakt soms treffende, relativerende vergelijkingen met het 'moderne' leven.

Greene droeg niet zijn eigen bagage – en dat was even slikken voor mij, die al vele duizenden kilometers lange-afstandspaden heeft gelopen met een rugzak van zo'n tien tot vijftien kilo op de nek. Een groot aantal dragers sjouwden zijn pakken en koffers. Daartussen zaten verrassend veel flessen whisky, want elke avond werd het leed van de dag verdreven met forse slokken. Hij had zelfs boter bij zich, tamelijk onvoorstelbaar met die tropische temperaturen. Greene betaalde zijn sherpa's een redelijk salaris, maar was met hen in voortdurende strijd verwikkeld om de discipline erin te houden. Hilarische situaties soms – tot aan stakingen toe, die hij vol begrip wist af te kopen. Opmerkelijk is zijn constatering dat ze beter lopen met lege dan met volle magen.

Na vier weken bereikte Greene eindelijk de kust en reist per boot naar Monrovia.

Hij zag een groot dorp, aan het begin van een stedelijke ontwikkeling. Grasstraten, houten huizen, een enkele stenen villa, een paar kantoorgebouwen van enkele verdiepingen hoog en één asfaltweg, die naar de Firestone rubberplantage leidde.

Er was geen vertier, geen comfort, geen ambitie, geen spelletje om te spelen en er waren zelfs geen vrouwen om op te jagen, schrijft Greene moedeloos. Het enige dat hem restte was drinken, van bier in de ochtend tot whisky in de avond. Hij begon zelfs terug te verlangen naar de dorpen in het regenwoud, met hun gastvrijheid, onbedorven cultuur en gemeenschapszin...

Monrovia is inmiddels uitgegroeid tot een echte stad met een levendige straathandel, verrassend veel goede restaurants, twee voetbalstadions, universiteiten en welgeteld één Nationaal Museum, met uit hout gesneden, vaak duivelse maskers. Bibliotheken, theaters en bioscopen zijn er niet of nauwelijks te vinden. Uiteindelijk is er ook een kaart van Liberia gekomen, die op straat voor een dollar te koop is. Uiteraard geen wandelkaart, daarvoor is de schaal veel te groot, maar de tocht van Greene is er op te volgen.

Stamboomonderzoek

Anno 2013 is elke reis in Liberia nog steeds een *journey without maps*. Er zijn echter tekenen die er op wijzen dat er een verandering in de lucht zit. Het Ministerie van Informatie, Cultuur en Toerisme heeft onlangs een *code of ethics* opgesteld om het toerisme te ontwikkelen en Liberia is toegelaten, als 155ste lid, tot de *World Tourism Organization* van de VN. In tamelijk ronkende bewoordingen spreekt het Ministerie over de economische groei die het land doormaakt (die overigens de sociale ongelijkheid bevordert) de toename van het aantal lijnvluchten op de nationale luchthaven en het vooruitzicht om tot 'de elite van olie-exporterende landen' toe te treden, aangezien er olievelden voor de kust zijn aangetroffen. Dat dit alles weinig met toerisme te maken heeft, maar meer met de toename van het aantal *expats* en buitenlandse investeerders, lijkt men zich niet te realiseren.

Maar er zijn ook goedbedoelde adviezen. Zoals een rapport van *World Travel Market* dat er op wijst dat de speciale geschiedenis van Liberia, in 1821 gesticht door vrijgemaakte, naar Afrika teruggekeerde slaven, voor veel Afro-Amerikanen een reden kan zijn op zoek te gaan naar hun historische (familie) wortels. Oprah Winfrey geldt ook hierbij als rolmodel: ze was in Liberia, op zoek naar sporen van haar voorouders. Ierland is een voorbeeld van een land dat forse toeristische munt slaat uit dit segment: (Amerikanen, van in dit geval Ierse afkomst.) Maar Ierland heeft inmiddels gedigitaliseerde bevolkings- en kerkregisters, terwijl het stamboomonderzoek in Liberia puur veldwerk zal worden. Wat overigens prima past in het concept van *Pro-Poor Tourism*.

Duidelijk is dat Liberia nog zoekende is. En als zo vaak in Afrika helpt China (1,3 miljard inwoners) Liberia (4 miljoen inwoners) een handje. Een paar maanden geleden organiseerde de Chinese ambassade in Monrovia een bijeenkomst met vertegenwoordigers van de regering en de media om te discussiëren over de Chinees-Liberiaanse samenwerking, waarbij het stimuleren van toerisme een van de belangrijkste onderwerpen was. Dit in het kader van FOCAC (*Forum on China African Corporation*) de paraplu waaronder China vorig jaar tijdens het vijfde forum toezegde de komende drie jaar twintig miljard dollar in het continent te steken. Daar worden, ook in Liberia, bruggen, wegen, zieken-

huizen en universiteiten van gebouwd.

Als tegenprestatie kan China rekenen op lucratieve contracten voor het ontginnen van de vele natuurlijke rijkdommen die Afrika bezit, zonder dat er vervelende vragen over mensenrechten worden gesteld.

Loket op buikhoogte

Door deze Chinese belangstelling voor het stimuleren van het toerisme, dwaalden mijn gedachten terug gaan naar 1986. Het jaar waarin voor het eerst sinds 1949 de individuele reiziger een visum kreeg om op eigen houtje China door te trekken. We kochten onmiddellijk een enkeltje Amsterdam-Moskou-Peking en stapten acht dagen later uit de trein in een wereld waar enkele toeristische infrastructuur ontbrak. De individueel reizende, westerse toerist was een wereldvreemd wezen in dit onmetelijke land. Treinen, bussen, hotels, restaurants: alles wat een toerist nodig heeft, moest letterlijk worden veroverd. Niets was vanzelfsprekend. Je moest een dag uittrekken om, niet op het station, maar elders in de stad in een nietszeggend gebouw, een treinkaartje te bemachtigen bij een loket op buikhoogte, met een vloeiend Chinees sprekende beampte erachter. Hotels waren altijd volgeboekt volgens de receptie, hoewel de lege foyers en gangen je aanstaarden. In elk restaurant was het afwachten wat er op je bord werd gedumpt. Een VVV was er uiteraard niet. Evenmin als welke andere toeristische informatie dan ook. Behalve de dat jaar verschenen *Lonely Planet*-gids over China, die toen nog terecht het predikaat *travel survival kit* droeg. Na ruim twee maanden van Peking via Tibet en Chengdu maar Kunming te hebben gereisd, ploften we uitgeput neer op een Thais bounty-eiland om drie weken lang bij te komen. Het was een vermoeiende, maar onvergetelijke ervaring.

De volksrepubliek China heeft inmiddels ook het toerisme-vak onder de knie gekregen. Op de ranglijst van toeristische bestemmingen is het opgestoomd naar de vierde plaats. En biedt het zijn diensten aan om Liberia ook op dit gebied een handje te helpen. Het wachten is op concrete plannen waaruit zal moeten blijken of de lippendienst die China in de FOCAC-verklaring aan duurzaamheid bewees, ook in daden wordt omgezet.

Eurocentrisch

De ontwikkeling van het moderne, postkoloniale, toerisme voltrekt zich in veel derde

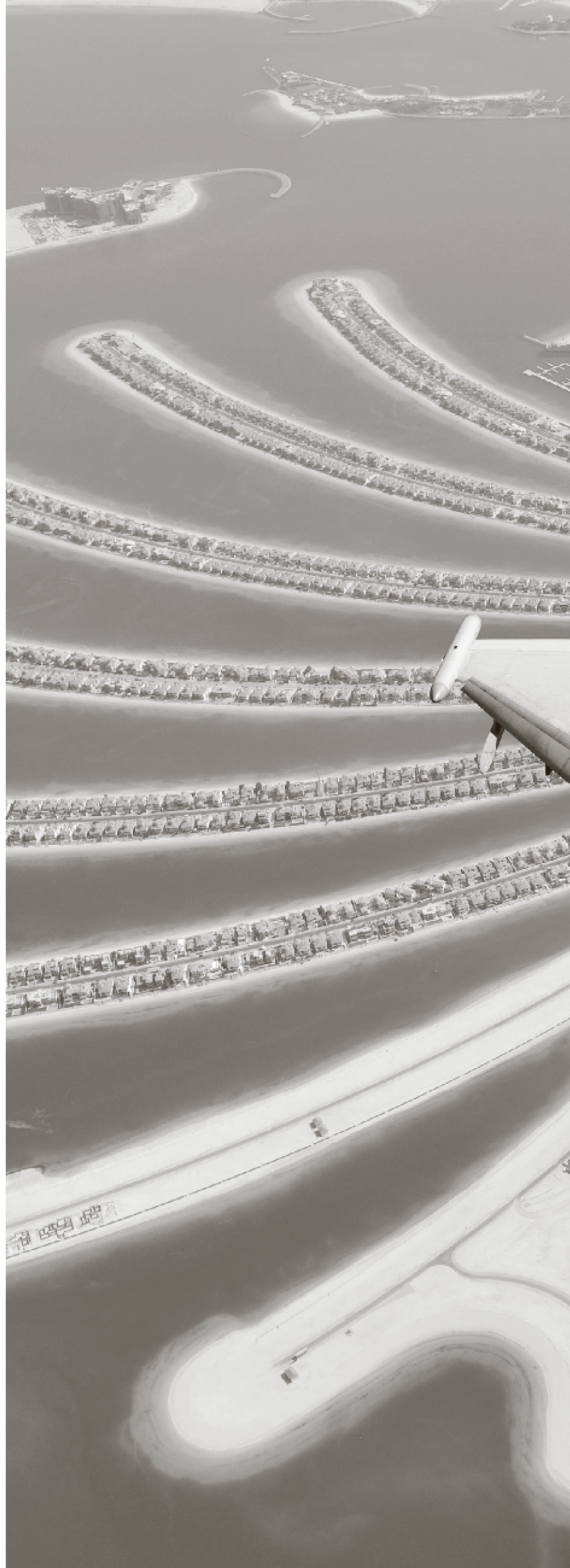
wereld landen volgens hetzelfde patroon. China was daar geen uitzondering op en Liberia zal dat evenmin zijn. Eerst komt de voorhoede van *backpackers*, (oudere) jongeren die bereid zijn af te zien en te ervaren hoe het is te reizen in een land of regio die nog 'niet ontdekt' is. Zij noemen zich liever 'reiziger' dan 'toerist', en – niets menselijks is hen vreemd – willen eenmaal terug in de vertrouwde omgeving op verjaardagpartijtjes en in het café mooie verhalen kunnen vertellen. Daarna volgen de kleine, gespecialiseerde reisbureaus en – als het lucratief is – de grote jongens, de chartervluchten en de hotelketens. En vervolgens dreigen het milieu, de pittoreske dorpen en eeuwenoude leefwijzen de klos te worden, zo wil het cliché. Met als reactie daarop het kleinschalige ecotoerisme en de ongekennde groei van fiets- en wandelvakanties.

Het is tamelijk eurocentrisch en onzinnig om de effecten van het (eventueel) snel groeiend toerisme op het milieu in Afrika als negatief af te schilderen. Eurocentrisch, omdat Frankrijk in zijn eentje twee keer zoveel aan toeristische omzet genereert dan heel Afrika, mede dank zij al die, ook GroenLinkse, Nederlanders die zwijmelen bij het landschap, de wijn en de *baguette*. Maar bovenal onzinnig omdat het milieu op een aantal plekken inderdaad wordt bedreigd: door de Shells en Billitons van deze wereld, die zonder scrupules over de hoofden van de lokale bevolking heen langjarige concessies met corrupte overheden bedingen om de olie, het ijzererts en het hout de natuur uit te slepen, een spoor van vervuiling en kaalslag achter zich latend.

In Liberia geldt, hoop ik, de wet van versnellende achterstand. De honderden kilometers lege gouden zandstranden, dat ene onbereikbare nationale park, de onmetelijke tropische wouden, de vele brede rivieren, de talrijke arme dorpen: het zijn evenzovele kansen voor een toeristische ontwikkeling die duurzaamheid verbindt met een economische groei die armoede bestrijdt.

=

Leo Platvoet bericht wekelijks over zijn werk in Liberia op <http://leoplatvoet.blogspot.nl/>. Hij is mede-eigenaar van Odyssee Reisgidsen, een duurzame, digitale reisgidsenserie. Zie www.odyssee-reisgidsen.nl. Op dit moment schrijft de Liberiaanse journalist Abdullahi Kamara een (Engelstalige) reisgids voor Odyssee, het zal de eerste reisgids zijn die over Liberia wordt gepubliceerd.

Hoe massaal kan toerisme zijn? Om de inkomsten uit de oprakende oliereserves te compenseren, bouwt Dubai sinds 2000 nieuwe stranden voor toeristen. Kunstmatige eilanden in de vorm van een palm, een wereldkaart en een golf. Ook komen er pretparken om de toeristen te vermaken. Hier toont een eurofighter zijn kunnen in een vliegshow boven het palmeiland.

Shankar Tamang is een boerenzoon in Nepal. Omdat de werkloosheid in het land hoog is, werken veel jonge Nepalezen in de Golfstaten. In Nepal liggen de beste kansen in het toerisme, de grootste inkomstenbron voor het land. Shankar leerde zichzelf Engels, als een van de weinigen in het dorp. Zo kon hij gids worden voor bergwandelaars in de Himalaya. Met het geld kan hij studeren in de miljoenenstad Kathmandu.

Op zijn motor brengt hij zijn klanten naar het bureau dat de *trekking-permits* verstrekt. En hij neemt ze mee naar zijn ouders. Die leven nog grotendeels als alle generaties voor hen. Ze kunnen niet lezen of schrijven en lopen iedere ochtend een half uur de berg af om water te halen.

Shankar werkt via een agency, maar liever wordt hij direct ingehuurd: lamakhor1990@gmail.com, of www.facebook.com/shankarman.tamang. Het kan zijn dat hij vanaf de Mount Everest reageert, want ook daar is inmiddels internet.

Foto's: Mark Schalken, nov 2012

Bureau de Helling

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

de Helling
45
zomer 2013

Nieuwe directeur Bureau de Helling

Per 1 juni volgt Jasper Blom (1978) Dick Pels op als directeur van bureau de Helling. Hij is econoom en politicoloog en heeft zich gespecialiseerd in de politieke economie van het internationale financiële systeem en de democratische legitimiteit van financieel beleid. In 2011 promoveerde hij aan de Universiteit van Amsterdam op een onderzoek naar de *governance* van bancaire en soevereine financiële crises. Sindsdien werkte hij als beleidsadviseur bij de Europese Centrale Bank in Frankfurt.

Als directeur van Bureau de Helling wil Blom zich richten op de transitie naar een duurzame economie, de institutionele inbedding van een solidaire economie, de Europese crisis, en democratische legitimiteit in de context van mondialisering. Hij hoopt deze abstracte debatten te plaatsen in een *grassroots* discussie over 'het goede leven.'

Naast zijn academische en beleidswerk was Blom lid van het bestuur van Stichting Wonder om creatieve, spraakmakende initiatieven voor een mooiere wereld te lanceren. Ook is hij betrokken bij Klub Kobalt om met een idealistische, vernieuwende politiek de verbinding te leggen tussen 'de politiek' en groene en progressieve pioniers.

Meer informatie is te vinden op www.jasperblom.eu. Jasper is te volgen op twitter: @jasperblom_eu

Brochure Biobased Economy

De bio-based economy of: bio-economie is biedt perspectief voor een samenleving die verder kijkt dan fossiele bronnen. Als we onze energie- en grondstofbehoefte niet aan fossiele grondstoffen, maar aan biomassa ontleen, maakt onze economie deel uit van de gesloten koolstofkringloop, die niet tot opwarming van de aarde leidt. Daarnaast biedt de bio-economie nieuwe economische kansen voor de landbouw, waar boeren momenteel steeds minder geld voor hun producten krijgen, en voor de milieuvriendelijke chemische vernieuwers uit het midden- en kleinbedrijf. Bureau de Helling beschrijft in deze brochure door middel van illustraties, praktijkvoorbeelden en interviews de kansen én de valkuilen van een economie gebaseerd op planten. Want alleen als de sociale en ecologische uitdagingen adequaat worden meegenomen kan de bio-economie een succes worden. De brochure over bio-economie is begin juni verschenen.

Zie www.bureaudehelling.nl/publicaties

Gemeenteraadsverkiezingen 2014

Voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2014 is het afgelopen half jaar, onder leiding van Gerrit Pas van Bureau de Helling, een basisprogramma 2014-2018 geschreven door actieve GroenLinkers uit het hele land. Afdelingen van GroenLinks kunnen dit programma gebruiken als hulpmiddel bij het schrijven van hun eigen verkiezingsprogramma. Net als bij de Tweede Kamerverkiezingen staan de drie kernwaarden van GroenLinks centraal, met per hoofdstuk concrete programmapunten, een toelichting en enkele praktijkvoorbeelden. Vanwege de beperkte financiële middelen de komende jaren bevat het programma een financiële bijsluiting 'Hoe wil GroenLinks bezuinigen?'. Het basisprogramma werd gepresenteerd tijdens de bijeenkomst 'Zin in 2014' op 6 april 2013.

Zie www.groenlinks.nl

Publicatie: #Connected – Nederland gezond en bereikbaar

Op maandag 17 juni presenteerden de GroenLinks-werkgroep Exact en Bureau de Helling de publicatie '#Connected', de GroenLinks-visie op mobiliteit. Het draait allemaal om betere bereikbaarheid met minder mobiliteit. Een voorbeeld: in plaats van Megastores aan de rand van de stad buurtwinkels die lopend bereikbaar zijn. En: mobiliteit is nog altijd veel te goedkoop. Van iedere gereisde kilometer wordt gemiddeld maar voor 400 meter betaald. De overige maatschappelijke kosten (w.b. vervuiling, ruimte, gezondheid etc.) worden afgewenteld op de omgeving en de belastingbetaler. Veel bussen blijken overigens per reiziger vervuilender dan de gemiddelde auto. Het is een van de mythes over mobiliteit waarin het rapport mee afrekent.

Download '#Connected' gratis op www.bureaudehelling.nl

Publicaties

medewerkers 2013 op bureaudehelling.nl en elders

Paul Breedveld (selectie)
'Een natuurlijk geloof', 21.03.2013.
'Economie zonder groei' (met Silvia Roukens), 22.04.2013.
'De Helling Leest: Fatal Purity', 2.05.2013.

Katinka Eikelenboom
'Een ander voedselsysteem!', (vertaling van Benoit Lechat, *Green European Journal*), 9.4.2013.

Erica Meijers
'Het gaat niet om de kerk. Bijbelse lessen over geloof en politiek', *De Linker Wang*, nr 1, maart 2013, p. 10-11.
'Getting a taste for it. An interview with Esther Boukema', *Green European Journal*, Vol. 5 22.3.2013, p. 37-40.
'Louis Paul Boon en de moderne mens', *Ophef*, maart 2013, 12-14.
'Verlangen naar een andere wereld. Notities voor een sociaal vrijzinnig cultuurbeleid', *Boekman*, nr. 95, juni 2013.

Silvia Roukens (selectie)
'Europa voor allen of allen voor Europa', 22.3.2013.
'Wie gaat onze kinderen leren de planeet te redden?', Joop.nl 11.4.2013.
'Het recht van de beesten', 18.04.2013.
'Niet spelen met je eten!', 16.5.2013.

Pepijn Vloemans
(met Susan Curvers en Noortje Thijssen), interviews met Bram van Ojik, Linda Voortman, Jesse Klaver en Liesbeth van Tongeren, jan 2013.
'Ben jij er al een beetje aan gewend?', NRC 26.2.2013., NRCnext 27.2.2013.
'De Helling viert 25e verjaardag', 11.3.2013.
'Vrienden met je toekomstige zelf', *NRC Next* 1.5.2013, *NRC* 7.5.2013.

BUREAU DE HELLING
Postbus 8008
3503 RA Utrecht
030-23 999 000
www.bureaudehelling.nl

RAAD VAN ADVIES
Dirk Holemans
Lot van Hooijdonk
Henrike Karreman
Thomas Mertens
Tof Thissen

MEDEWERKERS
Jasper Blom · DIRECTEUR
Anne de Boer
Katinka Eikelenboom
Erica Meijers
Gerrit Pas
Pepijn Vloemans

Vrijwilligers:
Paul Brederveld
Saskia Mens
Silvia Roukens

Ik heb mijn hoofd vakantie gegeven

Ooit karakteriseerde mijn broer vakantie als een dure manier om boeken te lezen. Bij mij zit het iets anders: voor mijn gevoel ben ik zo lang en op zoveel plekken bezig geweest met denken over en handelen voor een betere samenleving, en per saldo met zo weinig resultaat, dat ik dat denken maar even vrijaf geef, en het handelen beperk tot mijn werk en mijn kleinkinderen.

Vijf jaar geleden werd ik lid van de redactie van de Helling, met allerlei ideeën over hoe het anders en beter kon. Doorstoten naar een jonge, aanstormende generatie, doorbreken van enge politieke scheidslijnen, relatie met nieuwe vormen van maatschappelijk initiatief. Wat minder *high brow* en wat meer op gevoel. Van hoofd naar hart zogezegd.

Vijf jaar later, een economische crisis en een rampzalig gedoogkabinet verder, sta ik met vrijwel lege handen. De werkloosheid onder jongeren staat op recordhoogte, conflicthaarden in Azië en Afrika zijn voor het opscheppen, en Europa wankelt onder de banken en de door hen veroorzaakte schulden. En GroenLinks? Het viel terug na een blamerende verkiezingscampagne, de nasleep daarvan deed het nog verder in de zijlijn belanden. Een ideeënpartij op zoek naar macht vond zijn Waterloo: geen macht en de ideeën zonder kracht.

Even weg

Je zou kunnen zeggen dat na de vorming van GroenLinks uit de 'oude' partijen een zeker intellectueel interregnum, nodig om antwoord te geven op de zijnsvragen ("wat is groene politiek eigenlijk, wat heeft dat met links te maken en hoe vinden we daarvoor een breed draagvlak?"), te lang heeft geduurd. Daardoor konden D66, SP en Partij voor de Dieren vrolijk links en rechts voorbij marcheren en de niches op weg naar nieuwe machtsverhoudingen opvullen.

Ik sta erbij, in eerste instantie in een somber gemoed met een hoog *what have they done to our song*-gehalte. In die gemoedstoestand schreef ik een blog op de site van bureau de Helling met als strekking 'uithuilen en opnieuw beginnen'. Volgens mij was dat wel steekhoudend, maar het riep geen enkele respons op. De kop van het stuk had dat misschien ook wel opgeroepen: "Ik ben even weg" nodigt niet echt uit tot reageren. Niemand praat graag tegen iemand die weg is.

Ondertussen zit ik met de brokken: ik kan geen groen links meer zien, ik druk de digitale nieuwsbrieven weg alsof het virussen zijn, ik erger me aan de glimlach van Bram van Ojik, die weet dat hij een *quantité négligeable*

aanvoert, aan de tomeloze ambitie van Jesse Klaver, die voorgoed het slimste jongetje van de klas wil worden, aan Liesbeth van Tongeren, die ik maar niet kan betrappen op een meeslepende rede over groene en omvattende politiek. Van Linda Voortman weet ik niet wat zij vindt en doet, terwijl de regering een ongekende overheveling van de zorg van verzekeringsfinanciering naar gemeentelijke caritas voorbereidt.

Lege zakken

We zitten in een ingrijpende omwenteling, van verzorgingsstaat via de vrije markt naar 'burgerkracht', terwijl die markt van burgers ondertussen klanten heeft gemaakt, die op hoge toon waar voor hun belastinggeld eisen. Een omwenteling van leven op te grote voet naar een economie van het genoeg en van een maakbare naar een breekbare samenleving.

In die kolkende beweging mis ik houvast in de politiek, zowel qua richting als qua invloed. Tegelijk realiseer ik me dat de politiek zich zelf geamputeerd heeft door voor het gevoel van burgers nergens meer over te gaan. Openbaar vervoer, energieprijzen, zorgkosten: dat zijn NS, Pro Rail, Essent, Eneco, CZ en Menzis, en dat zijn géén namen van politieke partijen! Zelfs de prullenbakken bij de pleintjes in mijn buurt moeten geadopteerd worden, dat wil zeggen: wij mogen ze legen en het vuil aan de stoep zetten, terwijl je bij het stadsdeel nieuwe vuilniszakken kan ophalen. Hoe symbolisch is dat: je kan de overheid aanspreken op lege zakken!

Ik wil maar zeggen: de dringendste vraag is toch, zeker als je zoveel ziel en zaligheid in de politiek hebt gestopt: is de politiek nog de drijvende kracht in de samenleving, wat is er gebeurd met dat beroemde primaat, en is het reëel om te doen alsof dat nog bestaat of met een beetje duwen en trekken weer terugkomt? Hoe reëel is dat, als Unilever – twee miljard mensen gebruiken elke dag hun

producten – aankondigt in 2020 zijn *footprint* te willen halveren en de ambitie uitspreekt dat alle voedingsproducten die ze verwerkt in dat jaar biologisch moeten zijn, terwijl de regering niet verder komt dan het afschaffen van het statiegeld op plastic, en met veel gekreun het aandeel van herwinbare energie met een paar procent omhoog krypt? Hoe reëel is het om in eigen land matiging te prediken, terwijl er nog steeds bonussen worden uitgedeeld waarvan miljoenen kinderen in Afrika naar school zouden kunnen gaan? Hoe reëel is het om vredesmissies uit te sturen naar gebieden waar rivaliserende groepen volgestouwd worden met wapentuig dat net zo makkelijk uit het westen komt, als van de Balkan als van Rusland.

Vrouwe Justitia wordt vaak met een blinddoek afgebeeld. Welnu, wapenfabrikanten, bankdirecteuren, beurs- en valutahandelaren zijn net zo blind. Het maakt ze geen bal uit waar ze hun geld aan verdienen, en dat is vaak meer dan het Bruto Binnenlands product van nogal wat landen in de wereld! Politiek is geworden tot de poppenkast van Jan Klaassen: hij is druk in de weer met het zoeken naar de boef, terwijl iedereen kan zien dat die allang achter hem staat, klaar om toe te slaan.

Zo, dat moest ik even kwijt. Niet dat het helpt, want de vraag komt alleen maar harder terug: wat heb ik al die tijd gedaan, in de CPN en GroenLinks, en, méér nog, wat heb ik bereikt? Die vraag moet ik onder ogen zien, het voor de hand liggende antwoord: "het hield mij van de straat" bevredigt niet. Toch nadenken dus, maar nu nog even niet. Mijn hoofd is op vakantie.

Het schijnt dat je daardoor op nieuwe ideeën komt...

Lees ook: bureaudehelling.nl/artikel/ik-ben-even-weg

Dirk Slotman runt samen met zijn vrouw Paulien een boerenbedrijf in Bentelo met 830 varkens en 130 melkkoeien met bijbehorend jongvee. De boerderij is hun lust en hun leven. Dirk laat het bedrijf niet zomaar aan iemand andere over. Daarom gaan ze zelden op vakantie. Hooguit een weekje per jaar, dan zorgt de knecht voor de dieren. Maar ze blijven in de buurt, voor het geval dat.

